Я. Гальчевський-
Войнаровський

Проти червоних окупантів

І. ЧАСТИНА

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Після відходу армії УНР в листопаді 1920 р. за Збруч Я.Гальчевський залишається на Поділля для продовження боротьби з червоними окупантами. Йому вдається організувати широку підпільну мережу і повстанчий загін, який нападав на продзагонівців, з'єднання Червоної Армії та ЧК-ГПУ, винищував сексотів, захищав селян від утисків комуністичної влади. В 1922 р. Гальчевський (отаман Орел) об'єднав розрізненні повстанчі загони Поділля в єдину Повстанчу Групу. В книзі досить детально описана жорстока безпощадна боротьба між українськими повстанцями та комуністичною владою.

- Яків Гальчевський-Войнаровський
  - Видання
  - Проти червоних окупантів

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ Ч. 22

Яків Гальчевський-Войнаровський

ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

КРАКІВ 1941

Яків Гальчевський-Войнаровський
Проти червоних окупантів (ч. 1)

Видання

Накладом «Українського Видавництва», Краків, Райхштрассе ч. 34, II.

Друк.: «Нова Друкарня Денникова» під комісарською управою, Краків, вуд. Ожешкової 7.

Verlag: “Ukrainisher Verlag”, G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/ II.

Druck: “Neue Zeiungsdruckerei”, Rommissarishe Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

Проти червоних окупантів

I.

Протягом двох років першої Української Революції, хто лише не топтав своїми кіньми українського чорнозему?! Були москалі білі і червоні, на Херсонщині висіли були на беріг навіть французи, товклися по Україні і організувались польські легіони Галера й Довбур-Мусніцького, прийшли і німці та австрійці, щоб завести лад, пробував відбудовувати з України велику Росію Генерал Денікін і Вранґель, врешті послав свої війська також маршал Пілсудський, як „союзник" Головного Отамана з мрією здійснити відбудову Польщі в межах з часів Ягайлонів. Вогнем і мечем прорізувала простори України червона язва під орудою Москви та повстанці, що високо держали національний жовтоблакитний стяг. Тих останніх було безліч; намножилося багато загонів і безліч отаманів. Була то бурхлива стихія.

Надійшов 1920 рік. Ішли змагання між червоною Москвою і шляхетською Польщею.

Чудом перемагали москалів поляків. Червоні армії розбиті, московський уряд просить мира. Полки не йдуть на остаточне знищення Московщини, бо навіть не боронять інтересів свого українського партнера — навпаки, його коштом у Ризі відбувається торг без української делегації. Говорять про „геніальність" Пілсудського… А чому він не передбачив пізнішої катастрофи своєї держави і не створив білорусько-українського буфера між Польщею й Росією під своїм політичним впливом? Відпала Литва, але II місце „хотіла" зайняти тодішня Україна (свідомо чи не свідомо — інша річ) в особах своїх тодішніх репрезентантів. Ідея Ягайлонів була близька здійснення й великих перепон не було. Чи Україна на тому виграла б, чи програла? Мені здається, що Україну в замаскованій федерації з Польщею ждала би така сама політична доля, як УССР. під Москвою, бо політично поляки XX. століття ще менше вироблені, як за часів своїх королів. Чи удержавалася б Україна на поверхні політичного життя, коли б повстала як У. Н. Р.? Це були б передчасні „роди", бо політична концепція з опертям одних на Москву, а других на Варшаву від віків фальшива. Рік 1920 був для України роком великого і трагічного перелому. Армія У. Н. Р в складі біля 18–20 баґнетів і шабель, залишилася сама проти московської міліонової армії восени 1920 року Український штаб хоче провадити наступ, щоб (поки розбиті поляками большевики

не зорганізувались), злучитись з українськими повстанцями Поділля і Київщини. Поляки цілий місяць забороняють свому союзникові робити наступ. Цей місяць жовтень якраз був потрібний москалям, для упорядкування, щоб сконцентруватись проти слабої української армії. Повстанців по той бік фронту охопила розпач: фронт завмер, а червоні жорстоко шаліють у повстанчих районах. Вкінці жовтня я як повстанець з сотником Саранчою переходимо фронт між селами Багринівці — Дяківці. Людей своїх ми розпустили, а самі йдемо довідатись, що має бути та загал, чи щось буде? Попадаємо до штабу Полку Чорних Запоріжців, полк. Дяченка в селі Стасьовий Майдан. Дяченко скермовує нас до штабу Запорозької Дивізії за с. Голенищевом до ген. Базильського. Сотник Саранча поїхав далі до ставки Головного Отамана в Камянець, а я, довідавшись, що має бути наступ між 10–11 листопада, залишаюсь в Наливайківськім Курені „молодшим старшиною" в сотні одного молодого хорунжого. Те, що я, штабс-капітан царської служби, що командував уже куренями і 61 полком минулого року, мені не перешкоджає тепер командувати хоча би й чотою.

Врешті наступ. Ми женемо 17. башкірську бригаду і доходимо до залізничного шляху Жмеринка — Винниця. Наш лівий сусід російський Генерал Яковлів, є під Винницею. В нічних випадах здобуваю чимало коней. Моя популярність серед козаків, як запримічую, зачинає зростати. На відтинку Залізної Дивізії большевицькі вожді —Котовський і Примаков прориваються, що змусило цілий наш фронт до відвороту. В нічнім бою під селом Голенищевом я з хорунжим Слободяником задовго втримували ворога, так, що вскачивши нарешті в село, попали просто в руки совітській кінноті. Поки ручними гранатами відбились від ворога, то наших трудно було дігнати. Таким чином ми залишились серед ворогів і лежали в рові, поки не пройшло через село Голенищів кілька піших лав червоних.

Серп місяць виглянув ізза хмари; коли ми почали скрадатися зі села Голенищева в напрямку ліса, під містом Бухнами. Не доходячи до ліса, почули рух і тупіт совітської кінкоти. Залягли і вони проїхали. Прямуємо до села Сахнів, де колись я учителював. Тут заходжу до знайомих, а хор. Слободяник подався в свій Староконстантинівський повіт через Летичів. Розпрощалися ми щиро. Я сказав, що моя мрія прожити бодай одну зиму спокійно, хоча б за кордоном, не здійснилася. Видно доля хоче, щоб я ще взяв на себе тягар боротьби з окупантами і з весною почують про мене червоні!

З великим ризиком й добрався до с. Кусиковець, де ледви не зловила мене большевицька кіннота. Під покривалом туману я

вийшов зі села в поле, приліг на покритім приморозком житі в борозні і так пролежав до вечора. В Кусиківцях і Медведівці господарили червоні, що чути було по збільшеному бреханню собак. Ввечері я встав, увесь продрог від зимна і добрався спокійно до ліса на південь від Кусиковець. Лісом, полями, оминаючи Миколаївку, Грузький Майдан, дійшов по півночі до Брусленова. Зазначую, що я був озброєний в кріс, револьвер і дві ручні гранати; ніяк не хотів іти обезброєним, бо знав, що зброя буде мені потрібна. Тимто наражувався на велику небезпеку, коли б попав на відділ червоних. Документів зі собою не мав ніяких, портфель загубив у боях, решта документів залишилися в Штабі Першої Запорозької Дивізії. Єдиним аргументом, коли б спіткав большевиків, була в мене — зброя.

В Брусленові зайшов я до вчительки Шуматій-Гальчевської. Большевиків в селі не було. Відпочивши в школі цілий день, я подався до своїх шкільних товаришів, Дроздовського, Кисіля і Місюри. Оникій Місюра був студентом другого курсу камянець-подільського університету. Не зважаючи на більшовиків, збирався він їхати підводою до Камянця з продуктами. Я знав, що по кількох тижнях зачнуть на мене полювати чекісти, тому рішив їхати разом з Місюрою. До Камянця прибули ми вкінці листопада. В університеті застали ми багато змін; урядував вже студентський комітет зі секретером комуністом, а один студент став навіть комісаром університету. Мій правничий факультет перезвала влада на факультет соціяльних наук. Почав я вчащати на виклади. Викладали нові професори, бо більшість старих, разом з ректором, Іваном Огієнком, виїхали за Збруч. В університетській столовці обідали спільно студенти і професори. Нова влада почала добиратися поволі до решти професорів і студентів; арештовано декілька осіб, Я ходжу цілий час з револьвером в кишені. Довідуюсь, що е наказ зголоситись усім студентам — офіцерам до комендатури, найдалі до половини грудня 1920. Бачу, що не викручусь, бо в університеті лежать мої парери, з яких видно, що я старшина б. царської армії. Одного дня вертається Місюра й каже, що син столяра з Майдану, Кавун зустрів його і розпитував про мене. Цей Кавун був головою „Чека" на Камянець-Подільський і знав нас дуже добре. Бачу, що земля під моїми ногами зачинає горіти. Тієї ж ночі на піхоту вийшов я з Камянця і напрямі Ярмолинець, маючи при собі нерозлучного приятеля-револьвер. Всі свої речі та книжки залишив у Камянці. По дорозі, під містечком Солобківці наткнувся на чоту кінних большевиків, які не звертали на мене уваги і проїхали далі. В містечку перебув я у знайомого священика, який раніш був у Брусленові. В нього перебув я добу, заховав в клуні револьвер і зі

студентською виказкою подався далі на Схід. Десь біля 20, грудня дійшов додому, в село Гуту Літинську, але так, що мене мало хто бачив. Зустрів свою матір. Мама каже, що вже приїздили з Літина чекісти та завдавали їй питання, чи вона нічого не знає про мене. Попрощався я з мамою, знову озброївся в два револьвери, віднайшов давніше заховані ручні гранати та подався в район Брусленова. Тутечки в школі я також місця не загрів; інстинкт диктував бути обережним. Адже червоні в серпні розстріляли мого брата Федора лише тому, що мене не застали дома. В той час вони евакуувались із Літина, а тепер знову пригадали про мене. Я не той чоловік, щоб дався, як бичок, жидівсько-московським чекістам, щоб вони мене завели на ланцюгу до різні. Крім того молодшого брата, якого забили невинно лише за мене, (жидівський комісар, що виконував екзекуцію, казав: „це одна кров") — я не міг забути. З того часу огорнула мене одна жадоба: помсти і то помсти не до тих, що безпосередньо брали уділ в розстрілі і грабунку, а до цілої червоної зграї, яка окупувала Україну. Тому дні і ночі продумував над тим як себе забезпечити від загину і як дати окупантам з весною прочухана. В обох випадках треба мати живу силу, бо (один в полі не вояк) кажуть, що не тоді собак годують, як на лови йдуть, Тому я почав на весні 1921 р. підготовчу роботу. Знав я, що новий повстанчий рух який буде мною викликаний, не матиме виглядів на позитивні наслідки, особливо для учасників повстання. З периферій ми України не створимо, окупантів не проженемо, але з другого боку ми не згинемо безславно, як барани, а зі зброєю в руках, по козацьки. Дамо криваво відчути зайдам, москалям, жидам і своїм песиголовцям, які злигались з комунарами, що ще не все завмерло. Правда, пропаде чимало наших, згине багато зовсім неповинних людей, але як ліс рубають — то тріски летять. Кожна нова жертва це цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється на марно! Може Захід — думалося — надішле нам скоріш свою інтервенцію, коли довідається про повставнчий рух. А коли ні, то своїми виступами вимусимо на комуністичних зверхниках бодай фікцію українства для України. Бачучи повстанчі загони, Москва не зможе відразу русифікувати край, викидати портрети Шевченка і заводити московські імперіяльні звичаї. Отже з Богом до діла! Почалась трудна муравлина праця. Я цілими тижнями буж в русі. Зокрема ночами вештався по цілому повіті. Зустрічаю тих, які ховаються від большевиків, говорю, переконую, даю функції і завдання, щоб і вони не сиділи, а рухались. Червона влада йде нам на руку: почала реквізиції, насилля, бере рекрута. Тому селяни, які раніше очікували „благ земних" від большевикІв, почали розчаровуватись

і вслухуватись у слова активніших моїх пропагандистів. Нам селяни були потрібні, щоби не зраджували нас і давали їду, коли взимі треба було перебути добу-дві чи то на селі, чи на хуторі. Були одиниці серед наших «хахлів», які в своїй тупості і засліпленні завсіди держали бік большевиків, але тих ми знали і погрозами вимушували мовчанку. В своїй організаційній роботі я мав ту полекшу, що мене в околиці знало чимало людей. Ще літом і восени 1920 р. під моєю командою було чоловік 150 повстанців. Частина з них вже не жила, полягли в боротьбі з окупантом. Деякі вивтікали до регулярної української армії в часі останнього наступу. Чимало виїхало в різні кінці України, але зустрів я в своїх нічних мандрівках душ 30 тих людей, що або ховались, або сиділи на господарках. Я їх не брав зі собою, наказуючи переховуватись до весни. Щоб охоронити людей перед загибіллю, я дав зарядження, щоб вони не блукали одинцем, а групами по від 3—5 душ в повному озброєнні, памятаючи, що „тому чорт ляхів бере, бо одинцем ходять". Такий наказ хутко відчули чекісти на своїй шкірі, бо коли їх приїздило 10, щоб арештувати чи зловити одного «бандіта», то зустрічали їх кулі не лише з кріса, а навіть з кулемета. Частина чекістів гинула, частина ж втікала до повіту, а на повітових комісарах терпла шкура. Щоб себе забезпечити від нежданої пригоди, я ще від половини січня взяв зі собою двох відданих мені повстанців, Василя Сендзюка зі села Сахнів і Мирона Лиха з Брацлавщини. З цими озброєними по зуби козаками, обїхав я і обходив протягом лютого і березня три повіти: Літинський, Летачівський і Винницький. Мали ми затой час чимало пригод, дуже небезпечних. Не одного „сексота" чи щпіона чека післали чортам в зуби, самі завсіди виходили ціло.

II.

Треба тут згадати про засади організації повстанчого руху на Поділлі. Навчені досвідом, знали ми, що повстанці мусять діяти кінно, щоби нападати нежданно і зникати. Лише в цей спосіб можна було в тодішніх умовинах обхопити своєю діяльністю більші простори краю. Та цього, щоб їздити і битись, ще мало. Треба концентрично поширювати організацію сили на місцях з подвійною метою: а) щоб всюди мати своїх зорганізованих симпатиків, якими стало можна користуватися; б) щоб тією зорганізованою силою можна було при загальному революційному русі або виступові закордонної сили проти комунізму запалити широкий вогонь боротьби.

Організація на місцях мусіла бути дуже конспіративна. Підставові засади конспірації в моїй повстанчій діяльності були такі:

Перший спосіб: є один курінний на волость, звичайно б. військовий, старшина або підстаршина. Він підбирає собі 4-ох сотенних і 4-ох заступників. Сотенні підшукували собі таке ж число чотових, а ті в свою чергу стільки ж ройових. Ройові по селах творили рої по 9—12 душ. Не вільно було називати поіменно ані курінного, ані чотових. Рій знав свого ройового і більше нікого. На випадок зради деконспірувався лише один рій, бо ройові між собою не зналися. Коли на місцях бракувало зброї, ми надсилали б із здобичі від большевиків курінному отаманові.

Другий спосіб: Курінний отаман знав лише своїх сотенних, які між собою не зналися. Сотенний знав свого курінного і всіх людей своєї сотні, але його повстанці не знали ні чотових, ні ройових, ні своїх товаришів. На випадок демонстрації когось небезпека загрожувала йому, сотенному, а від сотенного курінному: решта була забезпечена перед деконспірацією. Вживали ми ще третього „ланцюгового" способу, який одначе був досить трудний до контролі.

Понад цією організацією характеру пасивного мала діяти зорганізована сила на конях, добре озброєна і вимуштрована. Люди повинні бути добре дібрані, відважні, вправні стрільці і вершники. Важна в нас була не кількість, лише якість. В нашій розговірній мові ця друга організація називалася „активною". Щоб усунути небезпеку швидкої ліквідації більшовиками такого одного відділу, планував я ще на початку 1921 року створити в будуччині можливо більше кінних загонів і підпорядкувати для координації боротьби зорганізовані вже відділи іншими

повстанцями ватажками. Для нападу на більшу ворожу групу чи обєкт відділи зєднувати під спільною командою. На початку організаційної роботи меншими відділами лекше керувати, тим більше, що всі організаційні і технічні справи вижившювания і переходу з місця на місце мусять бути заховані перед очами совітських аґентів.

Два місяці — лютий і березень 1921 року я провів в підготовчій роботі до збройного виступу весною. Осередком свого перебування я вибрав село Брусленів, в якому було до 3500 мешканців. Брусленів був віддалений 12 км. від повітого міста, і навколо нього росли великі ліси, особливо з півночі і сходу. Завдяки свідомій інтелігенції села, Брусленів не мав симпатій до більшовиків. Було лише декілька осіб, що через родинні звязки із збольшевизованим селом Яцьківцями мали симпатії до червоних, але на них ми не вертали уваги. Врешті ці одиниці знали, що з нами жартів не буде, коли б хто з них посмів нас видати. То тут, то там були спроби денунціації, але зараз по них розходилася чутка, що денунціятор згинув з невідомої руки і на інших совітських вислужників находив жах. Я завсігди знав, що, де і як дієтьсся, хто доносить, бо як військовий фахівець, від початку зорганізував добру інформаційно-розвідчу службу. Очі і вуха потрібно мати всюди, бо найменше занедбання могло не лише шкодити започаткованій нами боротьбі, але й нам особисто звідусіль загрожувала смерть.

Большевики, обнявши владу, намагалися робити це саме: в містечках, містах та селах повно було таємних співробітників, що називалися „сексотами". Я хотів їх всіх розконспірувати та через своїх інформаторів мати під постійною обсервацією. Своїх людей силоміць пхав я до совітських урядів, — „ревкомів" і навіть черезвичайок. Знаючи жидівську запроданість, намагався вести розвідку через багатіших жидів і не жалів для них нагород.

В половині лютого на селах закипіло. Багато юнаків мало йти рекрутами до совітської армії. Багато з них зовсім не зголосилося до бранки, а ховалися. Деякі пішли до касарень, але як добрі українські патріоти, не могли знести, коли москалі і жиди над ними знущалися і насміхалися та вживали до найгірших робіт. В той спосіб чимало хлопців втекло разом із зброєю з червоної армії. Большевики, маючи евіденцію новобранців, приїхали з військом ловити „дезертирів". Тоді втікачі з сіл Блусленова, Слобідських Хуторів, Грузького Майдану і інших, озброєні подалися до ліса, звідки обстріляли червоних. Діялося це в березні. Ця подія була для моєї акції дуже побажана, хоча дещо передчасна. Зі своїми козаками — Сендзюком і Лихом розшукав я тих хлопців, розкинених групами по околиці. В одній групі із

Слобідських Хуторів було 12 люда з ручним кулеметом, крісами та револьверами. З них добре знав я Ониська Грабарчука, Петра Шевця та Тропу. Моральний провід мав над ними Грабарчук, 21-літній хлопчина середнього росту, з милим виразом обличчя, але незвичайно відважний і з вродженими прикметами провідника. Я спитав його окремо про все, що вже сталося, що вони думають робити і хто це такі решта хлопців. Довідався, що вони перебувають вже цілий тиждень в лісі. Мали кілька сутичок з кіннотою червоних та з відділом „Чека", яке видно шукало не їх, а повстанців з району Хмельника. За тиждень козаки встигли вже зловити 4-ох агентів „Чека" з Літина і Винниці.

Тому, що докази були проти них, Грабарчук наказав всіх тих агентів постріляти. Вкінці Грабарчук інформує мене, що до них прибув сам Шепель, якому він передав командування над всіма. Питаю, котрий з цих людей „Шепель"? Відповідає мені, що „Шепель" з одним юнаком пішов на хутір і незабаром має вернутися.

Даю Грабарчукові інструкції та вимагаю, щоби він ще 2–3 тижні ховався без нападів, поки я не приготую всіх своїх людей до виступу. Маю на увазі своїх бувших повстанців і деяких шепелівців, що ховалися гуртами по 3–5 осіб. Тимчасом до лісового табору надходить дійсно двох озброєних людей: козак з Грузького Майдану і цей, якого уважають за „Шепеля". Грабарчук знайомить мене з ними. Чую, що один з них представляючись буркнув стиха слово „Шепель". Я рішив відразу вияснити справу при всіх.

— То ви кажете — питаю його — що ви Шепель?

— Так, я Шепель з села Вонячина літинського повіту…

— Брехня, кажу, Шепеля і я знаю добре, бо він був в грудні 1918 року моїм адютантом, коли я командував Літинським Куренем. Ось тут зо мною два козаки, що також добре знають Шепеля. Скажіть — звертаюся до Сендзюка — чи це Шепель?

— Це брехун, пане сотнику, а не Шепель — відповідає Сендзюк.

— А може просто агент Чека, пане отамане? — додав суворо Лихо.

— Я Шепель, але не той, про якого ви думаєте, а його двоюродний брат і ховаюсь тому, що мене хочуть чекісти арештувати — боронитьсяся обвинувачений.

Видно, що хлопчина знову бреше. Онисько Грабарчук і решта його козаків, сильно здивовані, непевні і злі, що їх якийсь звичайний пройдисвіт надув. Відкликаю того псевдо-Шепеля на бік і кажу йому грізно, щоб говорив правду, хто він і звідки, бо наші закони суворі і тверді. Тоді зніяковілий і заляканий тип

починає говорити, що він з Брацлавщини. Прикликую Мирона. Лиха, щоб його розпитував, бо ж і мій козак брацлавець. Лихо заганяє „Шепеля" на слизьке та звертаючись врешті до мене каже, що цей пан не був на Брацлавщині, нікого там не знає і все бреше. Тоді я наказав козакам самозванця обезброїти та звязати йому руки. Мої козаки заберуть його з собою, а по кількох годинах ми знатимемо, що це за птиця. Так і зробили. В наших руках ввечері самозванець признався, що він агент винницької чрезвичайки, та не видавав досі козаків, чекаючи аж їх збереться більше. Тоді, називаючи себе „отаманом Шепелем" мав їх віддати в руки радянської влади. Після точних допитів, мої козаки повісили того агента на першій гилляці. Не був він перший, не буде і останній.

Не гайнуючи часу поїхав я ще того вечора підводою разом із своїми козаками в район міста Хмельника. Тут, у надбужанських селах, по обох берегах річки, перебувало душ 10 моїх козаків при зброї. Вони ходили гуртками по 5 осіб. Першу чоту знайти було легко в хаті знайомого мені лісника. Через її провідника передав я наказ провідникові другого гуртка, що в квітні робимо в повному озброєнні загальну збірку в лісах біля Улодівки на Кипоровім Яру. На збірку мають прийти лише ті, що мають зброю і вже тепер переховуються. Збиратися мають від 1 до 5 квітня. Коли б нас там не було, або (перешкодила нам акція червоних — хай зголошуються до лісника Потлая, а він уже знатиме, де нас шукати. Гасло таке й таке. Щоб відвернути увагу від Кипорового Яру, обидва відділи зїдуться разом і в останніх днях березня зроблять засідку на большевиків на тракті Хмельник-Літин у лісі. Перед нею, чи після неї варто буде в районі Хмельника застрілити кількох „сексотів" чи агентів „Чека", а потім негайно відходити на подане місце.

З району Хмільника поїхали ми в район сіл Дяківці — Кусиківці — Литинка — Сахни. Тутечки ховалось чимало добрих козаків, які були спочатку в мене, а потім в отамана Шепеля. Щепель своїм спеціяльним підходом до жидів і грабунків, не вмів утримати карности й попсував ідейних козаків.

Тому я неохоче приймав тих „шепелівців". У цьому самому районі було також 11 моїх козаків. Кількох із них побачив я в останніх днях березня, подаючи їм до вдома це саме, що тим у районі Хмельника. Вони мають прямувати на Зіновинці і Кожухів до Кипорового Яру. Козаки просили мене зачекати кілька днів у їхньому районі, бо за той час мали вже всі зібратися, щоб разом рушити в дорогу зі мною. Я на цю пропозицію не згодився; мені треба було вислати розвідку до Літина, Летичева й до Винниці. В поворотній дорозі в селі Соснах затримала нас уночі большевицька кінна стежа з Літина. Ми заявили, що вертаємось із

Літина, де порядно випили й тепер їдемо до села Балина. Василь Сендзюк добув пляшку спірту, почастував червоних і сам із ними випив. Ми, ніби п'яні, коливались, маючи в обох руках у кишенях пістолі. Виявилося, що часом пляшка горілки буває найкращим документом, бо червоні нас свобідно пропустили, а самі пішли шукати по селі „фуражу". Ми їхали далі раді, що на цей раз обійшлося без збройного прочитування собі дороги.

Село Балин мало багато большевиків. Сільське шумовиння взяло тут верх над порядними господарями. Тут жила моя одна тітка та дальша рідня. В тому селі був також коршмар, жид Хаїмбурґ. Його син — ярий комуніст і агент літинського Чека — застрілив у серпні 1920 року мого брата Федора, молодого хлопця. Літин тоді евакуували перед приходом поляків і комуніст Хаїмбурґ покористувався нагодою, щоб доконати екзекуцію над свідомим юнаком. Розстріляв брата в рові під жидівським цвинтарем. Коршмар Хаїмбурґ далі преспокійно сидів собі в селі, йому хіба й не снилося тієї ночі, що я — месник невинно вбитого — так близько. Сензюк хотів навіть вступити до клятого жида й пригадати йому подле звірство. Але я не дозволив. Ми є месники за всі кривди заподіяні нашому народові, особистих ворогів залишаймо покищо в спокою. Не міг я зрештою міститися на родичах вбивника, хоч, „то одна кров", як казав жид-комісар, даючи наказ розстріляти брата; я не жид!

Мовчки проїхали ми ціле село. До нас підходило двоє-селян із нічної „варти" подивитись, хто їде. Нічого вони не сказали, а ми поїхали мовчки далі. Затримались на хуторі під селом Баликом. Козаки стали збоку, я сам перебалакав із ким було мені треба та скорше поїхали на Брусленів, бо вже починало світати.

В Брусленові ми довідалися, що в середині села вже другий день стоять большевики, кінні й піші. Звідки приїхали й чого — невідомо. Большевики ходять по хатах, балакають, перепитують, але ні реквізицій, ні арештів не переводять. Багато в них говорить по українськи. Одягнуті різноманітно, а між ними багато семітів — „войовничих синів Авраама".

Заходили червоні до всіх інтелігентів: священика, учителів і учительок. В Шуматій-Гальчевської питали, чи вона не знає, де її чоловік.

Мені стало ясно, що це відділ винницької чрезвичайки. Акція Ониська Грабарчука і його 12-х товаришів звабила большевиків до нас. А може вже щось пронюхали й про мене? Не всі люди певні. Часами найпевніший чоловік ні з того, ні з сього зраджує. Ця прикмета дуже розвинена в українській вдачі. Ми, українці, люди скрайностей: маємо безліч героїчних одиниць, а в той самий час є багато інертних, а ще більше тих, які будуть

поборювати своїх братів при допомозі чужих сил за ті вигоди й обіцянки, що їх ворог дає, чи має дати з нашої кишені.

Посидівши, пішли ми до стодоли нашого господаря. Там, у засторонку із сіном, була добра схованка в глибині сіна, з якої можна було вийти через стіну, вийнявши назовні два дилі. Інакше годі було зробити, бо настав ранок. Виходити в села було небезпечніше, ніж в селі залишатися. Тисячу хат годі було перешукати і я мав довіря до свідомих людей-господарів. Сусіди, також добрі українці, взагалі про нас нічого не відали. Син того господаря, що нас возив 5 днів, був моїм козаком із 61 полку і воював 1918–1919 року на Волині. Його молодший брат і дві сестри вартували нас і приносили вістки зі села про большевиків.

Не зважаючи на приявність чекістів у селі, ми добре виспалися, відпочили й не були голодні. Обід нам дали з пляшкою доброго „перваку"-самогону, заправленого сливняком. Мав я час обдумати, що нам робити і як. Вже почалася добра весна… Було тепло, а по снігах і сліду не стало. Навіть у лісових дебрах не було його видко. Треба кувати залізо, поки воно ще гаряче.

Вийшли ми від наших господарів по вечері, зовсім уже смерком, та подалися поза селом до ліса, де вже було безпечно.

Озброєним повстанцям ворог ніде не страшний, однак прикро мати сутичку в хаті, чи біля хати щирих людей, які перетримують повстанців, годують, а потім їх червоні помордують за це та ще й зруйнують господарку і сконфіскують майно. Сутичка з ворогом в лісі не шкодить нікому крім повстанців або червоних, залежно від того, хто ліпше воює. Повстанець мусить завсіди так поступати, щоби ніколи не дати себе заскочити, а тому треба чимало стриму, обережности, сміливости, доброї зброї і доброго володіння нею. Треба також вміти використовувати терен, знати його та знати вже раніше, де ворог. Головне ж — повстанець не сміє марнувати стрілу: кожний стріл, від першого почавши, мусить давати жертву, убитого або раненого.

Йдучи краєм ліса, в напрямі Слобідки, заховувалися ми, як нічні зяви, без шелесту, без розмов, один зпереду, а два за ним. Прямуємо до сестри Грабарчука; вона мусить знати, де є всі повстанці. 1 дійсно, всі сиділи кілька днів підряд на Кипоровім Яру. Сестра Г рабарчука побігла до вдови Шевчихи і вернувшись каже, що її два сини пішли до села збирати їжу для хлопців. Незабаром вони прибули. Оповідають, що комуна їм топче по пятах, тому всі в лісі і ночують на хмизові при вогні в глибокім ярі і при варті. За цих два дні вони зловили вже трьох агентів, що їх помордували. Сьогодні одного хирляка-аґента змусили влізти ногами до лисячої нори, яку поширили шаблями і там застрілили

як борсука. Був це аґент з відділу Чека в Брусленові.

Лісом підходимо до яру. При вогні половина людей дрімала у військових плащах. Варта по двох козаків змінялася щогодини. Цілком по військовому. Вартівники нас затримали, але, впізнавши голос Петра, негайно пропустили. Вогонь побачили ми щойно з віддалі яких 20-ти кроків. Значить місце вибране добре. Підвівся і Онисько та радо з нами привітався. Інформую, що всі можуть спати спокійно, бо відділ „Чека" перебував в Брусленові і до ранку мабуть звідтіля не рушиться. Ранком обговоримо всі справи. Після того і ми лягли на зрізаних соснових галузках при вогні та хутко заснули.

Ранком 1-го квітня 1921 року, під легкий шум безлистих столітніх дерев та під спів ранніх весняних пташок, зібралися ми на першу, більшу повстанчу нараду. Перший забрав слово я про умовини нашого життя в Україні: вони такі, що хоч як крути не верти, а треба нам буде вмерти від чекістських куль, коли ходитимемо одинцем. Всі безславно погинемо, якщо не будемо послушні, щирі друзі і в гурті. Хто раз взяв зброю проти чекістів і жидокомуни, тому вороття до них немає, бо рано, чи пізніше згине з їхніх рук. Ми всі вже маємо неодного большевика на реєстрі і пролили багато московсько-жидівської крови. Ця кров пролилася і буде далі литися ріками не тому, що нам загрожував я кийсь аґент, чи „сексот", або озброєний жидами і москалями їхній червоноармієць. Ми боремося за волю всіх наших братів і сестер за нашу землю, за Україну, Може ми врешті-решт покладемо свої голови, але память кривавих змагань залишиться по нас для тих, що будуть боротися після нас. Хай бодай одну тисячу ворогів, що з холодної півночі обсіли нашу землю при підтримці вигодованих на нашім тілі жидів, ми відправимо на тамтой світ. Тоді вороги нас боятимуться, будуть нас ненавидіти, але таки будуть почувати себе зайдами. Вас тутка є 13 осіб, а нас три, то разом є 16. Озброєні всі добре. В цих днях буде нас ще стільки, а може й більше. На початок вистане нашої добірної сили, яка буде розростатися. Я маю військовий та життєвий досвід, якого, у вас бракує. Думаю, що ніхто з вас не буде проти, коли з сьогоднішнім днем візму провід над вами, чи так?

Всі козаки в один голос сказали: „Просимо, пане отамане, командувати нами. Ми присягаємо й обіцяємо вам послух та вірність". З черги ми себе „охрестили", цебто і перезвали. Кожний повстанець мусів мати псевдонім із огляду на безпеку його родини, як і з огляду на новоприбулих козаків, що могли з часом зневіритися й дати себе намовити на радянську амнестію.

Козак Сензюк, який від того дня почав називатися Харком, поговорив щось із Грабарчуком, Лихом, Шевцем, а потім встає й

каже „Пане сотнику, дорогі козаки! Я з нашим отаманом був не в одній перепалці. Ми били поляків і большевиків у регулярній українській армії, а потім на повстанні, коли очікували приходу нашої армії. Його не йметься ворожа шабля, ані куля. Як орел із хмар спадав він на ворогів. До чого це кажу? Ото ж — назвім нашого пана отамана „Орлом", Чи згода, хлопці?".

— Згода, згода, добре, хай так буде! — крикнули козаки.

Таким робом і через такі повстанчі церемонії став цього дня отаманом „Орлом". Вкінці я подав товариству до відома, що самозванець, який ними командував біля 10 днів і називав себе „Шепелем", був агентом винницької Чека і вже скорчився на гиляці. Хотів він вивести всіх повстанців, коли прийдуть у цей терен, просто в руки Чека. Вони сьогодні приїхали, а їхній агент не міг до них зявитися і жде труби архангела…

Наша засада була: ніколи не перебувати вдруге на цьому самому місці, де ми вже раз були й ніколи не робити на одному місці постою довше, як один день. Ніч служила нам для рухів піхотою, бо покищо ми коней не мали Та й покищо коні нам не були потрібні з двох причин: вони вимагають пильної опіки, а тепер провесна і важко їх вигодувати. На конях і важче скриватися. Пощо відразу алярмувати червону владу кіннотою?

При кінці я дав козакам деякі пояснення технічного характеру. Треба бути здалека від родин, любих дівчат і знайомих. Не зявлятися одинцем на хуторах і селах. Ходити найменше удвох. Треба всім найскорше придбати совітські уніформи і завсіди переодягатися в них для якоїсь акції. Озброєння мусить бути добре і перевірене. Кожний мусить мати: кріс, 1–2 револьвери, 2–3 ручні гранати і киндажали або шаблі. Останні особливо конечні тоді, коли треба ворога утихомирити без стрілів і галасу. Не вільно навіть між своїми козаками оповідати про те, де ми були, що робили, чи що думаємо робити. Намагатися, щоб днями нас якнайменше бачили. Наладнати розвідку, щоби нас негайно повідомляла, коли й де прийдуть совітські військові чи агенти. Поінформував далі, хто може бути звичайно агентом та як з ними боротися. До своїх зрадників, „хохлів", які з огляду на свою трусливість, майно і достаток запобігають ласки в комуністів, а нас будуть зраджувати, мусимо бути нещадні, Коли б у нас на Лівобережжі, а згодом і на Правобережній Україні, було менше людей отуманених комуністами, то чужинці у нас були б не панували.

Перші дні квітня 1921 року перевів я серед своїх повстанців на розмовах і прищеплюванні їм ідейних підстав боротьби і засад повстанчо-партизанської тактики. Не поминав і психологічного боку справи. За приклад давав нашу смішно малу кількість: адже

в регулярній армії 16-ох людей це ледви рій примусом зорганізованих вояків, Там рій зустрічається на війні з таким самим роєм противника, часто може бути розбитий і втікає. Там є точні обрахунки фізичної сили. Ми сильні своєю таємничістю, дібраним елементом, нежданим нападом-заскоченням, використанням ночі, поганої погоди, безпосередньою бійкою руками і скорим зниканням. Нам одна дорога, а ворогові, що хотів би нас знайти — 20 доріг до нас. І коли ворог знайде нас, то ми можемо вибрати: зникати, гублячи сліди, або робити засідку, дати йому прочухана і відходити. Ми не боронимо терену боротьбу, не треба нам здобувати осель, містечок, міст, мостів, високих тактичних пунктів та втримувати їх. Ми нищимо, коли самі захочемо, лише живу силу. Знаючи правильники кількох армій польової служби, ми мусимо діяти завсіди не так, як каже правильник. Найчастіше діяли ми, українські повстанці, під покровом ночі малими гуртами, атакуючи по черзі знані обєкти: штаб, телефонічну централю, варту, касарні, черезвичайку, міліційну станицю, всеобуч, ревком та інші такі установи, що ними большевики тримали в ярмі Україну. До приватних мешкань повстанець, щоб не розпорошуватись, не повинен без наказу заходити. Тільки на виразний наказ можна зайти до дому, щоб витягнути з нього якусь важну большевицьку рибу; зайти до вязниці і визволити політичних вязнів. Криміналістів треба залишити під замком, як тих, що їх кожна влада мусить замикати. Акти в штабах Чека, ревкому й інших важних урядах треба конче забирати, бо вони — це найкраще джерело інформацій про ворога і своїх патріотів і зрадників. Військове майно обовязково брати, але в міру, не переладовуватись. Чого не можна забрати, треба знищити, спалити. Побажано палити перед відходом військові обекти: вогонь вночі має свою психологічну силу і мову, а і пізніше свої і вороги довго ще будуть оглядати пожарища та з острахом згадувати і думати про тих, що таку помсту на комуні заподіяли… Мої завваги, як поводитися і яку прийняти тактику в боях з большевиками, вислухали козаки уважно. Час нам сходив хутко. З Кипорового Яру далеко ми не відходили, бо я надіявся поповнення. 5 квітня удосвіта прибула ціла партія моїх повставців з району Хмельника. Стало нам веселіше. Хлопці хутко зжилися і побраталися. Часами під зазеленілі вітки деревини зривалася і вилітала притишена, але буйна козацька пісня. Ліс шумів ночами таємними шумами, вітер ніс в Україну вістку про те, що ще не вмерла вояцька слава синів її. З їжею не було трудно, бо постачали нам її селяни Слобідки. На другий день прибула партія повстанців з Дяківець — Літинки, Сахнів в силі 13 осіб. Вони були втомлені далекою дорогою та сутичками на шляху Літин-

Хмельник, під Кожуховом, з якимсь відділом, що їхав на возах в супроводі кіних до Літина. Таким робом у нас вже було разом 40; як на повстанчі умовини сила поважна. Треба їх всіх морально сцементувати, виробити і почати вводити в акцію. Перед вечером того дня, коли вже всі випочали, я зібрав їх разом вислухати мого наказу. Подаю їм до відома, що від першого квітня я обняв командування над їхнім відділом, який має назву „Повстанчого Відділу Отамана Орла". Маю такі відомості: у Винниці, Літині, Летичові і Хмельнику стоять гарнізонами полки кінноти Червоного Козацтва. Відділ Чека 3-го квітня виїхав з Брусленова в напрямі Винниці через села Янківці-Пеньківку і Музяків. По селах літинського повіту розїжджає тепер відділ літинської Чека, в силі 60 осіб, виловлює останки шепелівців та арештує українську інтелігенцію. В самому Літині стоять дві сотні піхоти тамбовських кацапів, які також їздять по селах, збираючи „продналог". Голови ревкомів і Чека в Літині та Хмельнику, при підтримці з Винниці, як осередку окружної влади, організують шпіонажу до боротьби з т. зв. „бандитизмом". Під цю пору вештається всюди повно агентів, і їх треба потайки, але нещадно, виловлювати та ліквідувати. В цій праці допоможуть нам організації на місцях, будуть їх затримувати і віддавати в руки. Небезпечні для нас так звані „сексоти" — свої українці і приїзжий елемент, насланий більшовиками під виглядом крамарів, ремісників тощо. Вони мають слідкувати по селах за всіма селянами і доносити владі про все, що на селі діється. Перед своїм поважнішим виступом ми мусимо нагнати страху совітським прихвостням і очистити терен від них. Совітській владі трудніше буде знайти потім нових інформаторів, коли цих переб'ємо. Маю вже листи сексотів з двох повітів — літинського та летичівського. Разом покищо на ній 62 особи. Ще 8–9 днів перебудемо всі разом, щоби зжитися та щоб я міг навчити всіх, що і як робити. Будемо заховуватись можливо тихо, перекидатись з місця на місце в лісі, добре його пізнаємо; а потім кожний дістане свої завдання. Будемо надалі приймати до себе лише здеконспірованих наших людей, Організації на місцях пасивного характеру будемо ширити в безконечність бо вони головна наша резерва і сила та джерело поповнень. В слушний час силою вдаримо по червоних головах. Будемо зберігати найстисліше тайни. Я всім козакам вірю, але відомо, що на вогні і камінь часами тріскав, тому загал козаків знатиме лише, що їм треба. Вкінці я розпитував козаків, скільки поміж ними таких, що були вже у війську і було 20; значить друга половина самотужки вчилася військового діла, володіти зброєю. Отож вільний час використаємо на науку володіння зброєю, стріляння, тощо. Поміж повстанцями було 5 підстаршин з б. російської армії, два

підстаршини з української армії, але старшини не було ніодного. Покищо, цих підстаршин вистарчить. 7. квітня під с. Каміногіркою зорганізував я в лісі три групи з голосною назвою „сотень".

Кожна з них мала коменданта і 12-ох козаків. Першою став командувати, Онисько Грабарчук, другою Василь Сензюк, третю, сотню" дав я Миройові Лихові з Хмельницької волости. Підстаршинами були Сензюк і Лихо, Грабарчук не був підстаршиною, але міг за пояс загнути не одного підстаршину.

До 15. квітня час проминув досить спокійно. Сутичок із большевиками ми не мали. Зловили лише кількох агентів, яких я наказав по допитах повісити, а потім закопати в землю, щоб не залишати слідів. У половині квітня, перебалакавши по черзі з командантами „сотень", вислав кожного з них на дві неділі в райони, звідки походили їхні козаки. Кожному дав листу осіб, яких треба було перенищити. Я сам залишився при сотні Грабарчука.

Обидві групи відійшли разом із тим, що Сензюк відділиться від Лиха, коли перейдуть тракт із Хмельннка на Літин і подасться через Зіновннці — Медведівку до своїх Сахнів. Грабарчук також отримав завдання витягати ночами сексотів і вішати їх на прихатніх деревах. Із дому повішених повстанці нічого не мали права брати. Це робило на населенні велитенське вражіння, що якісь таємні месники приходять, нічого не забирають та нікого з домашніх не кривдять.

Вже в перших днях діяльности наробили мої повстанці багато шуму. Жах упав на червоних. Їхні розвіди зникали нагло і безслідно, їхні симпатнки гойдалися на шнурках по всіх селах великої частини Поділля. Міліція, яка приїздила робити доходження, попадала на дивних вояків, що її розброювали, били по костях і пускали переляканими назад до червоних. Виїздив більший відділ червон. Із повіту і натрапляв несподівано на засідку. З гущавини лісу падали ні з того, ні з цього стріли, вбивали кілька осіб, забирали зброю й зникали. Починало червоним бути гаряче. На лихо для них, кіннота з Літина й Летичева змасувалася у Винниці. Була це для мене сумна новина: не швидко вдасться здобути коні для всіх моїх людей. У повітовім місті було щоправда кілька кінних чекістів, але на худих „хабетах" і з поганими сідлами. Для жидів-чекістів ці коні підходящі, але для моїх — ні до чого.

Доходять до мене чутки про терористичну діяльність моїх козаків під Хмельником. Лихо добре справляється. В селах Педоси, Салодраках, у самім Хмельнику чимало Лихо накоїв червоним. Прийшов до мене звязковий із Летичівщини. Не знаючи нічого про завдання Сензюка, оповідає, що в їхньому

районі що-ночі хтось вішає „сексотів". Із Летичова виїхала на облаву Чека, стратила 10 забитими й пораненими на хуторах під м. Дережньою і з нічим повернулася назад. Большевики всюди думають, що це знов зявився звідкись отаман Шепель і оперує в тутешньому районі. Комуну збувало з толку те, що рівночасно на великому просторі кількох подільських повітів появилися повстанці, про яких було вже назагал не чути. Скільки їх — вони не знали й це тимбільше їх лютило та лякало. Про мене ще нічого не знали. Я ж був нерозлучно з сотнею Грабарчука, давав їй сам завдання. Часто висилав по чотирьох людей підводою на якийсь терористичний акт, а сам із рештою спокійно сидів у лісі. Іноді брав сам кількох козаків і, виставивши вартових, зявлявся в Брусленові до знайомих, чи до місцевої учительки: Марусі Шуматій-Гальчевської — моєї дружини. Покищо червоні їй не докучали, значить, не знали, що я стою у проводі повстанчої акції.

Кажу дружині, що буватиму в неї відтепер рідко, бо вже неодин козак загинув через те, що його тягнуло до жінки. Хвилево ще можна бодай перебратися в чисту білизну, а далі я візьму кілька пар із собою. Дружина сама мусить собі радити. Дітей у нас нема. Побралися ми в листопаді 1919 року й я майже не жив із нею. В умовах тодішньої дійсности не було часу ані змоги сидіти при жінці. Це були залізні часи для української молоді. Моя дружина учителювала вже чотири роки. Ще заки пішов я в партизани, пропонував їй виїхати з Поділля на Херсонщину, та не було документів і не ставало грошей на дорогу. По-друге, Маруся не хотіла мене „лишати" самого і так залишилася сама на своє пізніше лихо. Мені ж боротьба за волю України, почуття помсти за кривди народу були сильніші від родинного життя. Чекісти часто заходили до учительки в школі, питали за її чоловіком. Відповідала завсіди спокійно, що не знає. Пішов із армією Петлюри, — казала звичайно й на цьому покищо кінчалося…

Настав кінець квітня. Почув я, що до Брусленова приїхали в білий день якісь буцім то повстанці. Рівночасно вїхала в село міліція на двох возах. Повстанці їх обезброїли, трохи збили й пустили всіх разом із начальником-комуністом. Повстанці — доносила мені розвідка — шукають подільських повстанців, бо вони з Київщини приїхали навязати з нами звязок… Було їх 50 кінних і стільки ж на підводах. Їхній отаман звався Пугач. Їздять свобідно по селі, ходять, говорять про все з селянами й усе це в білий день, у чужім районі… Щось тут неясне…

Мені передають про це все й я маю підозріння, що таке захованння дуже подібне до поведінки Чека, коли вона вдає повстанців. Такі випадки вже траплялися й неодного наївного

чекісти зловили в наставлений сак.

Вечером ці „повстанці" виїхали з села в напрямку ліса під Каміногірку, що довкола неї величезні ліси. Я із своїми козаками на обережності. Кажу їм, що мені ці „повстанці" підозрілі, бо по перше: вдень були вони в селі, а вночі виїхали з Брусленова; по-друге: вони ж не розстріляли навіть командanта міліції! Кілька мордачів чи нагайок на міліційських плечах — це ще для нас не доказ повстанчої діяльности. Якщо ж це дійсно якісь повстанці, то їхній провід або необережний, або дурний. Тому завтра ранком будемо обсервувати їхню поведінку, підсунувшись під місце їхнього постою.

Після вечері визначив я двох козаків на нічні розвідки — Манзюка й молодого, ледви 17-літнього брата Петра Шевця. Завдання: ствердити, чи відділ, який був за дня в Брусленові, є ще в лісах і де стоїть. Звідуни повернулися ранком до Кипорового Яру. Відомості такі: повстанці, чи хто вони такі, стоять в лісі біля кацапської осади й гріються при ватрах. Москалі тієї осади вже давно живуть у лісі з родинами й займаються лісовим ремеслом. Вони всі безумовно большевики, а їхні сини служили й служать у червоній армії. Мусять бути поміж тими кацапами також сексоти, хоч покищо не маю їх на листі, бо очікую даних із Винниці. Старшини й деякі нестаршини з тих „повстанців" стоять по хатах кацапів. Чи не могли вони стояти в самому селі? — думаю. — До кацапів їх потягнуло! Хай же стоять. До таких підозрілих „повстанців" признаватись не будемо.

В годині 8-ій ранку прибігає з Брусленова мій інформатор і повідомляє, що вдосвіта проїхало через село на возах у напрямі Каміногірки 200–250 піхотинців із 15 кінними та кількома кулеметами. Ситуація стала для мене цілком запутана. Значить, червоні мають якісь пляни щодо нас. Може це також із Літина приїхали „повстанці" для обеднання з винницькими „повстанцями"? Добре ми виглядатимемо, якщо одні „повстанці" з одного, а інші з другого боку вдарять на нас одночасно, викривши при допомозі комуністів-лісників місце нашого перебування. Може вороги докладно знають усе про нас, хоч нам здається, що ми так добре конспіруємось?

Мої сумніви й душевне змагання з собою перериває ціла серія стрілів із боку Каміногірки. В лісі чути виразно поодинокі постріли і клекіт кулеметів. Хто з ким беться? Хто на кого напав? Тепер нам прояснюється, що перші їздці, які перебували вчора в Брусленові — це дійсно мусять бути повстанці. В такому випадку мусимо їм негайно поспішити на поміч. Большевики зібрали понад 200 вояків, значить мусять бути при тому дві „роти" тамбовців із Літина. Вони звичайно їздили за „продналогом",

правильніше реквірували хліб, а тепер їх вживають до боротьби, проти київських повстанців.

Зібралися ми негайно й не йдемо, в просто біжимо кілометрів чотири. Бій помалу затихає. Підходимо від півдня до Каміногірки лісом. Ще не дійшли до дороги з Каміногірки на Брусленів, коли побачили, що якась валка возами відїздить до Каміногірки з другого боку. Немає чого далі йти, бо повстанцям не поможемо. Рішаюсь затримати відділ у гущавнику з грабини над самим шляхом і докладно зблизька побачити большевиків, які вертаються до Літина. Хутенько даю козакам вказівки, хапаємось за ручні гранати. Залягаємо. Увага, позір! За 15 хвилин надїздить без ніякого забезпечення зпереду, ані-з боків відділ 20 кінних. Поміж ними мелькає мені перед очима постать людини з руками повязаними за плечі. Поглядаю по своїх: лежать, причаївшись, і тільки вогонь їм світиться в очах. Ще хвилина, ах, яка вона довга!… Надїжджають вози; на кожнім по пять-шість червоних. Типові московсько-азіятські обличчя, розмовляють голосно, якби не сподівалися тут, у лісах України, ніякої небезпеки. Значить, перемогли повстанців. Нема часу на команду, козаки самі виберуть собі жертви. Прицілююсь в якогось мордатого типа — стріл: бах, бах, бах! Ціла канонада стрілів. Затарахкотів Ониськів ручний кулемет, славно! Даю команду: гранати! За секунду вони вже рвались на возах і під возами. Тільки серце на мить защеміло: жаль селян, що були поганячами в цієї голоти, та що ж, трудна рада, в таких обставинах нема сентименгту.

На дорозі крик, зойк, деякі передні большевики миттю позіскакували і почали стріляти навмання, без ладу. Сполохані коні рвуться вперед, задні фірманки затримались і зїжджають чимскорше в рідкий ліс. Большевиків на возах вже немає, бо вони завчасу почали втікати лісом, як зайці по той бік нашої засідки. Цим останнім посилаємо вслід сталеві гостинці й пристрілюємо деяких до святої української землі, що нераз уже напилася чужої крови. Стаю над дорогою, де лежить кілька забитих і ранених. Глянув уліво: червоні чимскорше втікають на чисте поле до села Брусленова. Коли їм аж так спішно, то ми не будемо зараз зникати. Видаю наказ:

— За мною, хлопці! Біжимо тепер на край лісу, стріляємо. Нагадую козакам за приціл і спокійне стріляння. Грабарчуків брат — лісник, ловець: що стріл, то смерть. Онисько Грабарчук поставив на рові кулемета і цілими серіями гатить оловом в червоних. От і вийшла чудасія! Червоні підпроваджені кимось до київських повстанців, заскочили їх та розбили. А повстанців було понад 100 душ! Нас була якраз „чортова дюжина", цебто 13, і ми без великого труду з засідки заскочили червоних, дали їм

понюхати гранатного диму і дві сотні тамбовців пішло врозтіч. Жаль, що в критичний момент не було з ними їхніх командантів, бо вони поїхали верхом. Можливо, що вони й завернули, та вже було пізно, бо цілий відділ здеморалізувався і в паніці не так легко було його опанувати. В цей спосіб змили ми нашою засідкою ганьбу втечі, недбальства і необережності з боку київців.

Не думаю, щоб червоні вдруге вернулися до ліса. Сміло йдемо шукати київських повстанців, яким щойно тепер по бої з більшовиками дійсно можна повірити. Надходимо до кацапського присілка. Питаю одного кацапа, куди поділися ті, що їх товариші побили? Показує рукою в південно-східньому напрямку. Запитую москаля, чи він свого язика не зїв часом, бо щось нічого не хоче говорити, а може йому хто того язика відрізав? Якщо ні, то ми з певністю відріжемо тому, хто зрадив повстанців і привів сюди з Літина більшовиків. — Москалі лежать там на дорозі побиті. — Якщо ж слідство дійсно викаже зраду москалів, тоді цілу кацапську осаду виріжемо і спалимо, а на руїнах поставимо лише хреста на осторогу.

Це москаля переконало. Почав говорити, що його сусіди нічого не винні. Бій відбувався на оцій поляні перед нами. Большевики напали на повстанців нежданно і вони почали втікати. Червоні зловили одного старшого і забрали повстанцям табор з 15. возів. Вбитих з обох боків, здається, не було, навіть ранених большевики не мали. Отаман повстанців зі своїм штабом допав коней і втік за своїми вояками. Вони мусять бути десь недалеко.

Погрозивши кацапові ще раз, пішли ми вслід за повстанцями. Йшли так добру годину за кінськими слідами і надслуховували, врешті почули досить голосний говір і побачили щось 15-ох кінних і 20 піших. Ми, лісовики, вміємо підходити лісом так, що самі бачимо все, а нас трудно побачити і почути. Я боявся непорузуміння в формі стріляння до нас, коли ми озброєні і майже всі в совітських будіоновках раптовно покажемось повстанцям. Кажу козакові Мандзюкові, щоб вийшов сам без кріса і підійшовши до команданта київців, сказав, що отаман Орел хоче з ним балакати і перебуває недалеко. Хай не бояться нас і не стріляють. Недавне стріляння походило з нашої засідки, в якій ми прогнали геть большевиків.

Мандзюк пішов. По кількох хвилинах ми зійшлися з київськими повстанцями і з цікавістю почали оглядати одні одних. Знайомлюся з отаманом Пугачем. Київці відразу повеселішали, бо були дуже пригноблені поразкою і розпорошенням свого відділу. Ми певні себе, одначе входимо в ролю господарів. Кажу отаманові та його козакам, щоб не

сумували, бо ж на повстані, як на кожній війні: раз на возі, то знову під возом. Будемо думати, як зарадити неприємності, що спіткала наших дорогих гостей, Кажу, що ми знали про прибуття повстанців, навіть слідили їх, але обережність наказувала нам не вірити київцям через їхнє дивне захования в чужім районі.

Отаман Пугач розказав, що його спонукала прибути сюди наша діяльність, про яку вже розійшлися широко чутки. Він хотів навязати зі мною контакт. Київці майже всі є з Бердичівщини, привикли до степу і хования по селах, або степах та балках.

Ліс для них — новина. Крім цього, зовсім чужий терен мав на них поганий вплив. Повстанців хтось зрадив і підвів большевиків під саме місце їхнього постою. Червоні заскочили повстанців тому, що повстанці, думаючи, що мають перед собою подільських повстанців, не приготувались до бою, коли совітська піхота рушила в наступ. Начальник штабу отамана Пугача, поручник Красота, сів на коня, але не вмів ним орудувати. Кінь під стрілом ошалів і поніс свого їздця просто на червоних. Тепер мені стало ясно, кого ми бачили звязаного поміж совітськими старшинами спереду валки тамбовців. Ранених і вбитих повстанці не мали, але втратили ввесь табор і більшість із них розбіглася. З відділу 60-ти кінних залишилося 16, з 50 піших ледви 8. Тих, що втекли, не варто збирати, бо вони з певністю попрямують через Буг у бердичівський повіт.

Пропоную Пугачеві скоріш залишати місце бою. Треба буде нагодувати голодних людей і коней, а це можна буде зробити в районі Кипорового Яру. Треба нам із повстанчої солідарности подумати про звільнення пор. Красоти. Переберемося до безпечного району і ще таки тієї самої ночі мусимо зробити напад на повітове місто Літин.

Увечері 30. квітня люди й кінні добре відпочили й поживилися. Знайшлося по кілька чарок спірту для хлопців. Між довіреними людьми замовив як в околиці шість підвод для 36 піших — своїх і київців. Долучилося до нас ще четверо моїх. Разом було нас 52 чоловіки. Не маю точних відомостей про те, що діється в самому Літині. Знаю загально, що кінноти нема, є 2 сотні „продналоговців" і охоронний баталіон при военкоматі із 120 осіб, зорганізованих із місцевих большевиків. Є в місті Літині крім того з 50 люда міліції, отож разом із черезвичайкою та іншими совітськими урядовцями буде в повіті 400 озброєних червоних. Замало нас: із жалем згадую про свої два відділи, відіслані в райони Летичева й Хмельника.

Говорю отаманові Пугачеві, що перебираю командування на час нападу над цілою нашого групою. План мій такий: дійти непомітно до міста Літина й по дорозі перерізати телефонічне

сполучення з Хмельником, потім, із Летичевом. Сполучення з м. Винницею переріже моя цивільна стежа з організації на місцях; наказ уже висланий до Селища під самим Літином окремим посланцем.

Під моєю командою стояла безпосередньо одна ударна групка з 10 чоловік. Другою командуватиме Грабарчук, третьою — Швець. Четверту групку веде Мандзюк. Пята, кінна, буде в запасі під командою отамана Пугача. З вийнятком Пугача, всі коменданти ударних групок добре знають Літин. Кожна групка дістає окреме завдання, що має робити й як співпрацювати з іншими групками над виконанням свого завдання. Головне: ввійти до Літина без одного стрілу. Щоб це осягнути, треба обійти Літин досить далеко від північного заходу, щоб не натрапити на сторожеву охорону на тракті Літин-Летичів.

Це нам вдається. Підводами доїздимо до луки, минаємо жовтий будинок повітового арешту біля польової дороги на село Багринівці. І на цій дорозі нас ніхто не затримує. На луці всі підводи стають, козаки зіскакують із возів, коменданти інформують своїх людей про завдання. Я зі своїм відділом іду зпереду, а за мною в бойовім поготівлі посувається решта. На самім кінці їдуть кінні з Пугачем.

Переходимо сонними покрученими вуличками передмістя і задержуємося над плитенькою річкою Згаром. Перед нами широка кладка для піших. Посилаю до Пугача, щоб річку переїздив убрід. Виходимо на головну вулицю між Ревкомом і Воєнкоматом. На вулиці тихо. Ніхто не йде. Перед нами будинок гімназії, а трохи далі направо — будинок пошти. Перебігаю зі своїми людьми вулиці й входжу до поштового будинку. Хвилина і дижурні телефоністи лежать повязані, апарати нездатні до вжитку, бо всі контактники повідрізувані від централі.

Онисько вже порядкує в будинку Чека. Петро Швець перевертав Ревком, Мандзюк пішов на вулицю в напрямку Микулинець. Там на цій вулиці розташовані продналоговці. Швець, не знайшовши нікого в Ревкомі, побіг обезброювати дижурних міліціонерів. Я наближаюся до Воєнного Комісаріяту. Стоїть при будці вартовий.

— Стой! — кричить. — Стой, кто ідіот?

— Свої, не узнал, дурак, што лі?

Підхожу до вартівника, наставляю до грудей револьвер. Здіймаю в нього з плеча кріс.

Переляканий віддає зброю.

Питаю:

— Який сьогодні у вас пропуск?

— Ві-ві-вінтовка… — каже дрижачим із переляку голосом.

— Падимі ґолаву павище! — командую і вбиваю йому в ту ж мить у горлянку кинджал, Большевик валиться без стогону на землю. Бачу: біля комісаріяту стоїть кінь. Кажу одному козакові, що цей кінь буде мій, ним хтось приїхав до Воєнкомату перед хвилиною, бо кінь ще парує.

Кричу:

— За мною, козаки! — і ми сходами вриваємося до передпокою. Відчиняю двері до великої кімнати, де колись бували засідання „Сєзду Мірових Суддей". За великим столом сидить кілька комуністів, а на столі горить здорова лампа під кльошем. Якась нарада. Командую: „Руки вверх!" Большевики схоплюються, деякі підносять руки, але інші хапаються за правий бік, де револьвери. За штахетками на підвищенні стоїть вартовий і складається до стрілу в мене. Три большевики, що дрімали на лавці в кутку направо, схопились на мою команду й спросоння вистріли в нас. Я зробив тут дурницю: нам треба було вскочити всім разом до кімнати. Видно, мій один голос не зробив вражіння. Мої ж козаки, між якими було більше київців, видно, злякались. Все робиться тепер блискавково. Чотири стріли вартових із рушниць чудом мене не попали; лише одна куля попалає в брову козака-київця, що стояв за мною. Я в секунду зникаю за дверима і в ту ж мить кидаю до кімнати ручну гранату. Чую, як вона котиться, але не вибухає; тимчасом назовні чути раптовні вистріли. Мені здається, що граната не вибухла, тому кидаю другу, французьку. На цей раз вибух затряс цілим будинком. Знов вскакуємо до середини, але тепер уже всі вкупі. Починається бійка багнетами і револьверами Фактично не бійка, а масакра, бо ми вбиваємо тих, хто лишився цілий по вибухах гранат. Свічу електричним ліхтарем, бо і кімнаті темно, але попадаю ногою в діру, вирвану гранатою в підлозі, й падаю. Знадвору падають стріли по наших вікнах. Кажу козакам схилятися, щоб не попали котрого. Бачу ще живого комуніста, що лежить на підлозі.

— Ґде арестований повстанец? — питаю з дулом револьвера перед його очима.

— Здєсь, в комісаріяте, — відповідає. Біжимо його шукати. В коридорі налітає на мене якась панночка, видно, жидівочка, й питає:

— В чом дєло, товаріщі? Раді Бога, спасітє мєня!

— Пашла вон! — кричу їй у перелякане лице й відпихаю геть. А стріли за вікном стають щораз густіші.

Входимо до одної кімнати. В кутку бовваніє якась постать на підлозі.

— Хто тут?

— Це я, Красота! Нехай живуть повстанці!

Підбігаю, перетинаю кинджалом пута на ногах і руках полоненого старшини та всуваю йому в руку здобутого нагана й кажу, щоб біг за нами, бо не знаю, хто знадвору стріляє по вікнах будинку.

Козаки забрали пістолі від забитих большевиків і рушниці з набоями від вартових.

Вибігаємо. Вже на світ благословиться. Бачу, що Грабарчук із своїми козаками атакує ручними гранатами партер будинку комісаріяту. Як виявилося, ночувало там 120 червоноармійців з охоронного баталіону. Коли вони почули стріли, збудилися і хотіли вибігти на двір. Пугач і Грабарчук обстріляли вікна, опісля кинули їм кілька гранат. Охоронники полягали на підлогу і ніхто з них не показував носа на двір.

У стайні біля комісаріату осідлали ми 12 верхових коней. Решту верхівців знайшли козаки в жидівських заїздах і привели ще 8 коней, Тут трапився прикрий випадок: козак із Київщини зустрів біля заїзду свого таки козака.

— Хто йде, большевик?

— Большевик, — відповів запитаний.

Тоді козак стрілив і важко зранив свого товариша. Ранений в чоло, що стояв біля мене і цей, з прострілсним лівим плечем — це всі покищо наші страти.

Треба покидати місто. Вскакую на коня. Вертається козак Мандзюк і повідомляє, що в часі стрілянини в місті тамбовці стали вибігати з хат. Він їх обстріляв і тоді вони почали в білизні втікати до села Микулинець. Ще Мандзюк не скінчив, аж тут нагло надбігає якийсь большевик в довгій шинелі, в руках рушниця з багнетом, і кричить:

— Товаріщі, в чом дєло, ґде ваш командір.

Драбуга повернувся до мене задом. Підношу свою рушницю і „пригладжую" червоного люфою по голові. Падає, моя підрізаний стовп. Пристрілюю його з коня. Боротьба з окупантом мусить бути жорстока…

Роєвий Швець був уже у вязниці, з якої випустив 9-ох арештованих за «бандитизм».

Грабарчук випустив також з льоху Чека 12-ох арештованих і забив кількох чекістів що вартували в будинку черезвичайки. Пожежі ми не викликували, бо вже почався день.

Час нам збиратися в дорогу. Київці звертаються до мене, чи не могли б де дістати тютюну. Добре, але за готівку. Звертаюся до Мандзюка, що дуже добре звав усі крамниці в місті, щоб зібрав гроші і купив 10 фунтів тютюну. Так і зроблено. Жид довго не відчиняв, але мусів. Більше до нічийого приватного дому ми не заходили.

Виїздимо. Бачу тріюмфальну браму за мостом в напрямі Летичева з написом: „Пролєтарії всєх стран соєдіняйтєсь". Над написом висить велика, пятикутна червона зоря. Наказую козакам, щоб рознесли ці ворота. Котрийсь козарлюга жартує, мовляв, це так для нашої зустрічі уладили параду. І дійсно, цього першого травня 1921 р. літинські комунарі певне довго не моглн призабути.

За місто відїхали два козаки по підводи, які незабаром нас дігнали. Свого раненого ми посадили на підводу, перевязавши йому рану. Верхові коні я поприділював так, що 10 отримали козаки Пугача, а 10 залишилось моїм. Собі взяв я коня, що був привязаний під комісаріатом.

Лише три мої козаки не мали коней. Поручник Красота їхав на своїому власному коні, з яким попав разом до большевицького полону. Тому один семинарист з відділу Пугача звернувся до Красоти з такою осторогою:

— Ви, пане поручнику, віддайте цього коня мені, бо згините від нього, як колись князь Олег.

Від того семинариста я й довідався, що поручник Красота не вміє їздити на коні.

Ми забезпечились у свойому марші на всі боки, бо посувались вдень, а такий, як наш, козацький відділ не голка. Спокійно ідемо в сахновецькі ліси, де я постановив переднювати. Зрештою мав малу надію на звязок з Сензюком, що перебував десь у цьому районі. Червоні, які не згинули з наших рук підчас нічного нападу з певністю вже повідомили Винницю і сусідні повіти. Отже заки прийде поважніша небезпека, заїжджаємо до Літинського Майдану, де годуємо в селян людей і коні. Питаю своїх місцевих змовників, чи нічого не чувати про наших козаків. Довідуюся, що вони десь позавчора були в містечку Бухнах, де потурбували міліцію, але де вони тепер — невідомо. По сніданку виїздимо з села та стаємо на постій в дяковецькому лісі.

Підчас перебування в лісі вислав я розвідників, щоб розшукали групу В. Сензюка. Він добре конспірувався, бо мої звязкові вернулись без нічого лише на кожний випадок поінформували звязкові осередки, про події в м. Літині. Сензюкові залишили вони інструкцію якнайскоріше машерувати на Кипорів Яр, А може Сензюк вже подався у винницький повіт?

Довго балакав я підчас постою з отаманом Пугачем. Він ганив нашу подільську організацію, слабу свідомість селянської гущі, малу участь населення в активному повстанчому русі. Про завзятість і посвяту селян на Київщині, про їхнє національне освідомлення, про могутність організації повстанчих сил на Київщині говорив Пугач безпереривно. Заявляв мені м. І., що в

нього самого є до 15.000 добре озброєних козаків; коли б бодай половина того була на Поділлі, то ми могли би підняти загальне повстання. Відповідаю, що кілька тисяч повстанців знайшлось би також і в нас, але, на здоровий розум, повстання на ширшу мірку не матиме успіху з багатьох причин. По перше, — не маємо підтримки ззовні; по друге — не бачу провідної еліти старшин і інтелігентів; по трете — селянська маса нам сприяє, але запал її соломяний: швидко захоплюється, та ще швидше гасне.

Отаман Пугач легко мені докоряє, що я „невірний Хома" і маю надто песимістичні погляди. Намовляє їхати з ним на Київщину, щоб особисто переконатися у всьому. Відповідаю, що я готов поїхати і побачити все та опісля вернутись назад. Після цієї метушні, яку ми тут завели і яку ще по дорозі спричинимо, навіть варто зійти з очей винницької окружної большевицької влади й опинитися на терені Київщини По друге: знайомство з людьми чужого терену, обставинами, організаціями, про які так гарно оповідає отаман Пугач, може мені пригодитись, а в майбутньому я зможу застосувати все позитивне з терену Київщини на наших невдячних подільських просторах. Пугач зрадів моїй принципіяльній згоді.

Мав я багато часу, щоб придивитися до свойого гостя. Отаман Пугач заховувався з гідністю. Був це мужчина років 27, чорнявий, вродливий і добре збудований. Розумом не грішив, балакати з домішкою демагогії вмів переконливо, хоч не все говорив — як мені здавалося — правду.

Каже він, що служив у російській армії і був поручником, чи штабс-капітаном. З поведінки видно, що він хворобливо-амбітний. Його козаки побоювалися, бо часто вибухав гнівом. Одначе не були вони до свого команданта привязані і не відчували його морального авторитету. По вояках найкраще пізнавати вартість їхнього команданта.

Їдемо біля сіл Дяківець, Медеедівки, Зіновинець, Кожухова, Вечорів. Під Кожуховом на тракті зустрічаємо 20 большевиків з їхнім старшиною. Це відділ для стягання продовольчого податку. Обезброюємо большевиків, їхнього начальника розстрілюймо при дорозі, а солдатів по черзі кладемо на придорожнє каміння догори „нижнім тілом" і вліплюємо кожному по 50 „шомполів". Після такої церемонії пустили всіх большевиків в темряву ночі. Делікатні були, хоч москалі: верещали під ударами шпіцрутенів дикими голосами.

Без пригод доїхали ми ранком на Кипорів Яр, де й розтаборились. Підводчикам я подякував і відпустив їх. Грошей їм я не платив, бо ми їх самі і мали, сказав лише, що не потребую їм пригадувати, як треба тримати язик за зубами.

Настало 2 травня. Моїх козаків з Харком-Сендзюком і Лихом нема. Видко, їх налякала бійка большевиків із київськими повстанцями. Мабуть пішла чутка, що повстанців большевики розбили і позабирали до полону. Не дивно, що обережні козаки не спішилися в небезпечний район. І дійсно, над лісами Кипорового Яру почали збиратися чорні хмари: з Винниці, Літина, Летичова, Хмельника і Улянова посувалися відділи черезвичайок, до диспозиції яких додано чимало кінноти з регулярної, совітської армії. Вже на другий день нашого постою на Кипоровім Яру, себто 3-го травня, совітські відділи стояли в Уладівці, Слобідці, Брусленові, Пенківці і Яськівцях. Дивувало мене, що якимсь робом знають червоні, може зрештою тільки приблизно, де ми стоїмо. Можливо, що червоні агенти, не зважаючи на наш терор, прослідили наш рух в ліси Уладівки.

Отаман Пугач і його козаки почали нервуватися. Наглили до відїзду у Бердичівщину. Їжі для людей і коней годі було дістати, тому цілий день ми і тварини були голодні. Більш запасливі козаки мали овес для коней в саквах. По обіді, хоч-не-хоч, мусів я післати 15-ох козаків до села Каміногірки збирати обрік коням і хліб для козаків. Селян попереджено, що Каміногірка піде вночі з димом, якщо про нас довідаються большевики. На далеку подорож, бо майже під сам Козятин, коні мусіли бути добре нагодовані, бо люди й так витримують більше. Постановили ми з Пугачем виїхати цієї таки ночі з Поділля. Я долучаю своїх 18-тьох людей до відділу київців і підпорядковуюсь його наказам, тим більше, що за річкою Богом ані терен, ані люди мені незнані. На партизащині таке правило: команданти менших відділів підпорядковуються начальникам більших. Ми, українці, маємо до тих самозрозумілих засад ще свій окремий підхід. Українці — команданти, дуже охоче підпорядковуються командантам чужинцям, чи таки українцеві в чужій службі, але в своїй армії чи адміністрації майже кожному українцеві здається, що він один найрозумніший, а його зверхники — це дурні, злодії, зрадники. Не визнається авторитету свого українця, підривається той авторитет на кожному кроці, накази і розпорядки критикуються. Роблять це переважно люди обмежені, колишні підофіцери, які нахабством і брехнею зайняли старшинські становища чи вищі цивільні посади. Тому то треба великого вироблення і внутрішнього здисциплінування, щоб навчитися підлягати свому, може молодшому, може навіть менше досвідченому братові. Хто вміє підлягати, той уміє також наказувати.

Не раз я роздумував в часах партизанщини, чому у нас таке шкідливе під державним оглядом явище має масовий характер. Це таки правда: в нашій психіці покутує вікове поневолення.

Вчорашній раб, стаючи паном, не хоче розуміти загальних цілей, а кермується виключно своїм егоїзмом і зарозумілістю. Там, де від поколінь впоєний державний інстинкт, існують і твердо обовязують державні інстинкти, поняття збірноти і праці одиниці для загалу, народу, нації, держави. Там такого як в нас шкідливого явища, самозрозуміло, нема.

Вже вечоріє. Справджується поговірка, що піший кінному не товариш. Маємо кіннотчиків і піхотинців, але не стає нам підвод. В районі, де так багато згуртованих большевицьких сил, які завтра з певністю зачнуть облаву, не дуже то добре брати підводи. Мотиви проти цього зрозумілі. Рішаємо взяти підводи щойно за Богом. Я маю ще одну журбу приватного характеру: треба якось забезпечити дружину. Не підлягає сумнівам, що большевики вже повідомлені про мою ролю в нападі на Літин. Дружину якщо б я її покинув саму, безумовно візьмуть большевики на закладничку й почнуть нею шахувати мою повстанчу діяльність, Не могла вона виїхати до своєї матері на Херсонщину, тож рішаюся забрати Марусю на Київщину, де, по словах Пугача, все буде для нас і для неї. Увечері беру з собою трьох верхівців та одного коня і підїжджаємо до с. Брусленова. Посилаю Марусі записку через посланця. За годину Маруся і післанець прийшли, несучи з собою великий тлумак. В школі лишилися тільки наші речі: меблі, одежа, кухонне начиння. Ключі віддала Маруся сторожисі — довіреній особі. Сідаємо всі на коней та зникаємо в темряві ночі. Маруся почувається на коні не досить певно, тому я проваджу її коня в поводі.

Підїздимо до решти козацтва. Рушаємо на містечко Янів, бо нема іншого моста через Бог, Не знаємо, чи часом в Янові також нема большевиків. Щоб тільки переїхати міст, а там вже звернемо праворуч і може мешканці Янова не знатимуть навіть про переїзд якогось там відділу, Ми вже над Богом. На лівому березі містечка тиша. Обережність диктує мені переїхати Бог по військовому. Висилаю Грабарчуна з 4-ома козаками на розвідку. В містечку на перший погляд нікого нема, Грабарчук дає знак.

Проходить перша піхота, потій іде кіннота. Коротко по півночі ми вже на другім боці Бога.

Тепер команду перебирав отаман Пугач. Вибирає він також напрямок їзди. Він закликає до себе кількох козаків і потайки з ними нараджується. Це мені не подобалося; нарад на партизанщині нема. Добре чи зле, про це має рішати отаман, бо на це він і є. Ідемо далі. Я місцевостей не знаю. Доїхали ми до залізничого тору Жмеринка — Київ. Переходимо його, оминаючи від північного сходу стацію Калинівку, і стаємо в лісі на постій. Пугач розумує так: відпочнемо в лісі, а його козаки підуть до

першого знаного собі села по їжу і обрік. По відпочинку ідемо далі. Щоб піхота наша не йшла, отаман наказує з цього ж села взяти 8 підвод. По кількох годинах козаки зявилися з харчами й оброком-сіном, січкою, ячменем, вівсом і навіть картоплями. Незабаром приїхало вісім возів з села. Візники не залякані, пробують з нами балакати, кажуть, що про большевиків нічого якось не чути. Це додає всім гумору і київці стають живіші, навіть починають жартувати.

По сніданку їдемо далі. Оглядаю терен. Чому Пугач не дав наказу машерувати з маршевою охороною? Кажу йому про це. Він вислав кількох вершників на чоло валки; на боки і на тили розглядаємося самі. Погода дуже гарна і вже починає пригрівати сонечко. Краєвид незвичайно милий для ока. Нам видно далеко, але й нас видно. По кількох годинах маршу Пугач каже, що наближаємося до свого району. Наказує звернути з тракту на вузьку польову дорогу. Заїздимо в долину, якою круто вється дорога. Нарешті стаємо на постій. Коней пускаємо на луку, вози задержуємо до вечора. Козаки вибираються до села Сопина, самгородецької волости. Отаман видає їм наказ, щоб увечері в селі зорганізували для повстанців відповідне прийняття.

Придивляюся до цього всього, але зле себе почуваю в цій долині та побоююсь за, долю відділу на випадок, якби знечевя появився більший відділ большевиків. Кіннота втече, але піхота не сховається по житах, бо озимина сягає щойно до колін. Мої козаки підійшли до мене і кажуть, що в лісі куди краще перебувати, як в таких степових долинах, з якими вони не освоєні. Заспокоюю їх і лягаю відпочити. Коли пробудився, знайшов себе між молоддю, жінками й дівчатами, які поприходили з гарячою стравою. І мене з Марусею також просять їсти.

Надходить вечір. Підводи їдуть в свою дорогу, а ми прямуємо в село Сопин, віддалене півтори версти звідси. Якийсь комітет з інтелігентів села (дячка, учителів і заможніших селян) розміщує козаків по хатах. В хаті дяка зібралося чимало представників села, переважно молоді й інтелігентів. Готовлять вечерю з горілкою.

Алькоголь розвязує язики. Зачинають всі говорити і кричати. Бачу якесь невдоволення всіх і самого отамана, що нервово ходить по кімнаті. Якось не можу додуматися в чім тут діло. Хтось нарешті зачинає промовляти: вихвалює подільських повстанців і висловлює жаль, що в нас, себто на Київщині, так не є. Отаман Пугач нагло обурюється і починає доказувати, що він зробив дуже багато, що зробить ще більше та врешті починає погрожувати. Тоді і я встав та сказав кілька слів з проханням

заспокоїтися. Висловив подяку за тепле до нас відношення та щире прийняття. Не час тепер на дрібні свари і порахунки, коли ворог може десь кілька кілометрів звідси чекає, щоб на нас напасти.

По вечері відкликає мене на бік дяк. Біля нього ще кілька осіб. Всі вони звертаються тихцем до мене, щоб я обняв командування всім відділом, бо Пугач не надається, він занапастив уже цілий відділ, ніхто йому не вірить і під його команду не піде. Вони його, як повстанчий комітет, визначили отаманом, а тепер відбирають Пугачеві командування.

Ця пропозиція мене здивувала й обурила. Відповідаю коротко, що я, панове, гість Вашого отамана і сам йому підпорядкувався; не знаю тутешнього терену і людей, я не гонюся за гонорами командування, а кожний отаман добрий, коли матиме добрих помічників. Таким помічником буду власне я і матиму вплив на командування; зрештою, ставши комендантом, наробив би я й собі шкоди, бо стану ворогом Пугача і прихильників, яких він безумовно мусить мати.

Врешті остання річ: я не люблю визначання і усування отамана через повстанчий комітет. З моментом, коли отаман обняв військову владу, повстанчі комітети є або помічними органами, або просто мусять виконувати накази отамана. То не гаразд, що від примхи комітету, чи кількох його членів змінюються отамани, як рукавиці.

Я сам прихильник диктаторських метод в командуванні і ваш виступ трактую, як „чорну раду".

Блиснула мені вже на початку тієї особливої розмови думка, чи. ці комітетові пани не грають просто комедії з намови самого Пугача, що без найменшої підстави почав вбачати в мені „конкурента", завдяки моїй популярності поміж козацтвом. Згодом відкинув цю думку, бо напруження між повстанським комітетом і отаманом були таки дійсно правдиві.

Почав отаман Пугач переводити „мобілізацію". Робилося це тим способом, що повстанчий відділ „примусово" забирав по селах молодих хлопців, щоб їхні родини мали оправдання перед владою. Це мала бути така собі „хохлацька" — як Пугач казав — „хитрість". Видко, отаман хотів показати мені, яка сильна його організація.

За тиждень мали ми в рядах нашого відділу майже 50 кіннотчиків і 300 піших козаків. Але які це були козаки? Були це просто хлопці, що їх зелений розум і несвідомість небезпеки спонукали покозакувати. Бракувало їм морально-національної підготови, володіння зброєю, озброєння і одягу. Докоряю делікатно отаманові за збирання такого елементу, запевняючи

його, що ціла та братія розлетиться врозтіч при першому бої.

— Ви, пане сотнику, — каже мені отаман, помиляєтеся. Я цих людей знаю. Буду побільшувати свій відділ до кількох тисяч, а потім зроблю загальне повстання і гайда на Київ!

— Дай Боже, щоб наше теля вовка зїло, — завважую, але мені смішно стало з тих безглуздих мрій.

Розвідки доброї Пугач не мав Але по виразах облич селян, по безлічі червоних агентів, що довкруг нас крутилися видно вже було, що і в Винниці і в Бердичеві і в Києві про нас памятають та швидко візьмуть нас у роботу. Одного дня показалося в околиці кілька совітських кіннотчиків. Ми були тоді в якомусь селі на схід від Самогородка. Пугач, без поради зо мною, видав кінноті наказ гнатися за тими кількома большевиками, а потім післав кіннотчика, щоб піхота йшла в розстрільну. Большевики перед тим нас не бачили, а тепер, втікаючи всіх нас бачили. А цього їм було треба. В цій погоні ми дійшли і доїхали до одного тракту, здається, із Сквіри на Козятин. Тут працювало при ремонті телеграфічної лінії кілька озброєних большевиків. Мої кіннотчики їх доглянули і налетіли на червоних несподівано. Лише один большевик стрілив із віддалі двох метрів і вбив — попавши просто в груди — одного козака. Поки я доїхав до місця випадку, то Грабарчук, Тропа і Швець вже порубали 6-ох большевиків, а один з них втік. Почали його майже всі ловити, але драбуга таки втік та зник в садах великого села з озером. Обскочили ми в цім селі волосний уряд і з наказу отамана спалили на площі перед народом всі акти.

Випадок із козаком Семеном затримав цілу погоню. Ми взяли трупа на підводу і вернулися до цього самого села, звідки почався наступ. Вечером замовили домовину, а похорон відложили на другий день, тим більше, що в цей день припадало якесь урочисте свято. Ціле село зійшлося на похорон. Ледве ми поховали козаки і чота віддала почесну сальву, коли надбігають перелякані селяни й доносять, що від півдня зближаються большевики. Прохаю отамана, щоб дозволив мені кермувати боєм. Пугач погоджується. Виїжджаю на край села та пильно обсервую рух большевиків. Бачу, що вони спокійно прямують дорогого повз село на Самгородок. Маю лискавковий плян помстити вбитого козака: даю піхоті наказ залягти між будинками в розстрільну, підпустити большевицьку валку на возах до височини села і з віддалі 100–150 кроків сипнути по них вогнем, потім піти в наступ, коли я з кіннотою заатакую їх від чола.

З кіннотою я від'їхав наперед і скрився в долині біля шляху. Вся кіннота зі шаблями в руках. Чую, що наближається кінна сотня большевиків, падають від села густо стріли. Раптом,

командує Пугач:

— За мною! Слава!

Випадаємо, як буря і починаємо рубати червону кінноту, якої вдвоє більше від нас. Три сотні піхоти вискакує до большевицьких возів. Большевики мають мабуть також яких три сотні люда, зіскакують із возів і біжать у поле за своєю кіннотою. Гонимо за нею кілька кільометрів, рубаючи відсталих просто з плеча. Коней ловимо, придадуться. Хочу зі своїми козаками конче дігнати втікаючу тачанку. Сидить на ній большевик у червоній „будьонівці" і червоних штанах, але не може в нас стріляти з кулемета, який йому затявся. Має в руках револьвер і пострілює в нашому напрямі. Використовуємо момент, коли тачанка зїздить уділ і попадає в рів. Один скок конем: мах! Червоний покотився з тачанки на землю; здається, якийсь кавказець. Чого шукав у нашій буйній Україні? Кажу козакові взяти нагана і червону будьонівку. Другий большевих, що правив кіньми, вже не втікає, наказую йому завертати назад.

Затримую погоню своєї кінноти, бо за нами біжать втікаючі піші большевики. Їздимо вміло серед них та накликуємо по-московськи: „Здавайтесь, таваріщі!". І дійсно багато почало підносити руки, але Грабарчук і його запальні хлопці вже зарубали душ яких пятнадцять. Обурений підїжджаю до них і заборонюю рубати безборонних. Козаки-подоляки виправдуються, що це помста за козака Семена, який згинув учора. Відповідаю їм, що така помстя без відома мого й отамана — це злочин.

Зібрали ми душ 30 полонених, забрали тачанку з трьома кіньми та кулеметом і поїхали до села. Піхота вже встигла зібратися. Здобули ми чимало набоїв до рушниць та чотири кулемети. Полонених замкнено по перевязанні ран раненим. Убитих большевиків ми не рахували. Голова сільського комітету отримав доручення позбирати по полі вбитих та закопати їх до одної ями. Виявилося, що підчас короткого бою згинуло понад 50 червоних, з нашого боку легким пострілом у руку був ранений один козак із кінноти. Здобуття 22-ох коней дало нам змогу побільшити свою кінноту до 75 шабель; на коні посадили ми добрих козаків із піхоти.

Загальна втіха з перемоги над куренем большевиків була велика. Приходила молодь із села зголошуватися до повстанців. Отаман наказав їх записувати. Ми звернули увагу на дівчат у тамошнім селі; гарні були, одна від одної краща. Мої подільні мало опікувалися того вечора кіньми і просили київців нести охорону. Під спів соловейка мабуть швидко позабували тоді мої козаки своїх подільських дівчат. А що в моєю Марусею? Мали її примістити в селі Сопуні у місцевої вчительки, симпатії чи пак

любки отамана Пугача-Кравченка, Наш штаб стояв у хаті місцевого священика. Було нас три старшини, кілька підстаршин і кілька інтелігентних козаків із середньою освітою. Наш отаман після вечері ходить по великій кімнаті приходства й ніби сам до себе говорить; „Тепер я отаман Київщини, Волині й Поділля". Котрийсь із його козаків торкнув мене іронічно ліктем, мовляв, чуєте, які небилиці гне?

Всі свідоміші Пугачеві люди знали, що сьогоднішній бій із заскоченням був зорганізований мною. Отаман Пугач був би з певністю не підпустив червоних під засідку, а дав їм можливість приготовитися до бою. В сутичці червоні, маючи стільки важких кулеметів, помогли б своїй піхоті влізти до села, запалили б одно, друге господарство і повстанці мусіли б утікати із села, залишаючи по собі жалі місцевих людей та їхні прокляття. Так воно є: ці щирі, реальні селянські душі дивляться конкретно: „коли бєте большевиків, які в нас усе забирають, то ми раді, коли ж ви програєте бій, тоді на нашу, мовляв, голову спроваджуєте всі нещастя з розстрілами, насильствами й пожежами, то й будьте ж ви тричі прокляті!…

Питаю отамана, що ми маємо робити з полоненими. На мою думку, після випитів, я наказав би розстріляти всіх. Не тому, що я жорстокий, а тому, що ці москалі й жидки були свідками, як селяни необачно добре до нас при них ставилися. Існує підстава побоюватись, що випущені нами большевики приїдуть незабаром ще раз із більшою силою і в жахливий спосіб помстяться над селом. По-друге, большевики не помилували б нас, бо в їхніх очах ми „бандити".

Пугач відповідає, що звільненням полонених він хоче осягнути дві цілі: 1) щоб червоні довідалися, як повстанці відносяться до большевиків і навіть рани їх перевязують; 2) щоб загал червоноармійців у боях не боявся піддаватися. Думки слушні, але лише тоді, коли полонених негайно звільняється ще в полі.

Із села ми виїхали досвіта. Ще цілий тиждень крутилися в малім районі, переїжджаючи з ліска до ліска, з села до села. Десь при кінці травня, знову були ми в цім самім селі вдень. Маємо відомості, що повно большевиків — кінноти й піхоти — в околиці. До Козятина приїхало кілька поїздів піхоти. В місті Самгородок був полк піхоти й дивізіон кінноти. Якась батава йшла в напрямі Сквирщини. Пугач чомусь нічого собі з тих совітських рухів не робив. Я раджу йому вийти з загроженого району в іншу околицю, навіть в інший повіт, а коли б червоні хотіли з нами битись, то не приймати бою — відійти чимскорше й якнайдальше. Це підстава партизанщини: завсіди мати ініціятиву в своїх руках, не

завязувати бою тоді, коли цього хоче ворог, лише тоді, коли ми хочемо. Тимчасом підїздить під саме село необережно 12 кінних червоних. Витворюється замішання. Козаки без наказу обстріляли їх і вони завернули й зникли, По цьому випадку ще раз раджу негайно виїжджати з села. Отаман розвиває нас до бою, до наступу на червоних. Тоді я беру кінноту й поза хатами заїзджаю до маленького ліска та жду на події. Пугач розвинув розстрільну й підганяє її до наступу. Козаки йдуть. Бачу з ліска на горбочку, що совітська піхота також рушила в наступ на село з містечка Самгородка. Йде їх багато в кількох лавах: значить, мають резерви, не так, як наш отаман: усе до першої лінії.

Завязується правдивий бій із стрільянням, скоками, підсиленим вогнем кулеметів. Наша піхота вже не наступає, а залягли й відстрілюється. Скільки ж вони набоїв мають на кріс? У деяких найбільше по 50, а багато не має й по 20. Кріси старі, розкаліброване, невідомо коли чищені, а багато лише з обрізанами. Бачу таке: з лівого боку від нас, де большевики обходять ліве крило піхоти, наші одинцем „шнурують" до села. Вже кроків 250 большевики від нас. Бачу, що на нас час. Падає моя коротка команда: вискакуємо з шаблями на червоних. Вони теж не дурні, бо лише нас побачили, негайно зацокотів важкий кулемет, один, другий, регулярна пальба. Падає один кінь під моїм козаком, котрийсь ранений козак випускає шаблю з руки. Атака млява, заломлюється, біля мене летить лише кількох козаків, решта ж завернули до ліска — звичайно, як то на партизанщині… Бачу, що це самогубство кидатися з кількома шаблями на зорганізовану й вишколену ворожу лаву. Завертаємо й ми із соромом у душі до ліса. За нами вслід сипляться постріли. Большевики стріляють погано. В гальопі бачу, як наша ціла лінія втікає до села. Значить, поразка. Заждали ми трохи, перевязали руку раненому козакові й звільна їдемо ліском, опускаємось удолину, вїздимо до села й натрапляємо на переляканого селянина, який каже, що від заду „большевиць: ка кавалерія". Причвалував до нас отаман Пугач із кількома їздцями. Добре, що ми його бачимо, бо де б він нас потім шукав. Большевицька піхота вже в селі від заходу, ми ж на східньому кінці села. Вїздимо на роздоріжжя й бачимо кількох кінних червоних. Я маю на галові червону „будьонівку", яку здобув тиждень тому. Деякі козаки хотіли вирватись уперед. Кажу тихо: „спокій!" Підїздимо до самих большевиків. Їхній начальник, величезний, пикатий москаль сперся правим ліктем на шию свого коня і каже, махаючи лівою рукою: „Сюда, сюда таваріщі! Здєсь все наші". В цю мить пускаю йому кілька куль просто в груди, отаман Пугач стріляє також із бравнінга, а бісів большевик до нас: „Ах, ви таку вашу мать!" — та

повертав коня втікати в село. Доганяю його, щоб одним махом шаблі розтяти велику голову. Коня ловимо. В забитого беру шаблю і револьвер. Доганяю своїх іпередаю козакові, що втратив свого коня, нового та ще й одну шаблю і кріс.

Решту шістьох червоних пігнали наші кінні й, здається, кількох зарубали, але коней не здобули. Втікаючі бодьшевики викликали паніку між своєю кіннотою і таким робом ціла совітська кінна сотня втікла до сусіднього села Талалаї.

Внаслідок бою наша піхота розвіялася наче дим. Із трьох сотень не залишилось при нас більше як 30 піших. Не знаємо скільки маємо ранених чи забитих і де поділася решта. Ще добре, що вдалося нам налякати совєтську кінноту, бо вона була підчас бою позаду нас, мабуть на те, щоби виловлювати ваших утікачів.

З острахом і сподіваннями нового бою ми дочекалися вечора. Наш звідун доніс нам, що червоні в селі в страшний спосіб знушаються над селянами, шукаючи зброї; граблять, дівчат — отих найкращих квіток, яких я бачив на Київщині — насилують! Перед вечором до села вїхав відділ піхоти й кінноти з напрямку Сквири. Доходять до нас чутки, що кількох заможніших селян большевики вже розстріляли. Це впливає деморалізуюче на отамана Пугача і його козаків. Мені ж неприємно й прикро, що Пугач мене не послухав і не зійшов із очей большевиків. Кажу це йому з очі. Всі козаки понурі, невеселі. Бачу, що й мої подільці мають цього всього досить! Грабарчук каже, що під такою дурною командою ми пропадемо марно. Кажу йому, щоби мовчав і не доливав оливи до вогню.

Вночі отаман Пугач наказує похід. Ідемо, не знаючи куди, й де ми. Вїздимо до знайомого села Сопина. Тут уже чимало повстанців-піхотинців, що повтікали Вони кажуть, що забитих майже нема й що всі повстанці повернулися до своїх осель. Збирає Пугач нас усіх на нараду. Засідання було бурхливе. Дехто каже, що коли б відділом командував сотник Орел, то не було б поразок. Завважую, щоб моєї особи не мішали до своїх справ. Пугач усеціло заломлений. Він відчуває, що всі є проти нього й знаходить такий вихід: „Панове, я розпускаю ваш відділ на два тижні. По двох тижнях відпочинку знову зберемося там, де я скажу".

За вийнятком мене і моїх козаків, усім київцям це рішення сподобалося. Тієї ночі Бердичівський Повстанчий Комітет перестав існувати. Що ж мені робити? Дружини я не застав у Сопині, бо її повстанчий комітет примістив був десь на хуторі. Відїхати, а дружину залишити без сотика серед чужих людей не можна, а їхати шукати за Марусею в незнаному терені — годі. Але поручник Красота каже, що в м. Прилуці є в нього чимало

приятелів. Ми поїдемо до Прилуки, поховаємо там коней і самі перебудемо цих два тижні. Але може переховатися там найбільше кількох козаків. Щож робити з рештою? Кличу всіх своїх козаків і кажу їм, яка погана витворилася ситуація. Я не можу їхати без дружини на Поділля. Найкраще було б козакові з бабою не возитися. Та проте мушу свій обовязок супроти своєї дружини виконати. Небезпек усюди повно. Я можу поїхати на Поділля, можу бути вбитий, а що зробить безпомічна жінка? Тому наказую Грабарчукові взяти з собою всіх подільських козаків у числі 16 кінних і ще цієї ночі виїхати найдальше з бердичівського повіту. Переднюють козаки в калинівському лісі, а другої ночі будуть уже за рікою Богом у свому районі. Там тепер мусить бути спокій. Грабарчук хай навяже контакт із тими двома групками, які залишились на Поділлі, я зажду тутечки два тижні; не буде тут ніякої повстанчої акції, то негайно приїду на Поділля, Хочу, щоб там про мене забули, або принаймні якнайдовше нічого не знали. Зі собою залишаю козака Мандзюка з Майдаиу Голоського.

Попрощались і розїхялись мої козаки в свою дорогу, а я, Красоти й Мандзюк до Прилук, Врешті ми й не прощалися та й не казали, куди їдемо, бо знали з практики, що жде цю околицю, коли комуністи довідаються про розпуск цілого повстанчого відділу. Приїхали ми до Прилук. Тут пор. Красота поховав наші коні зі сідлами. По лівім боці ріки Десни були заможні українські селяни, а по правім зажидівлене містечко, яких багато в Україні, Ми затримались у багатого селянина, який нас годував; вдень ми нікуди не показувалися, цілий час сиділи в клунях і хлівах на сіні. Нудьгували ми дуже. Я попросив селянина поїхати на хутір і привезти Марусю. Треба було їхати мабуть 30 км, селянин поїхав і привіз мою дружину. Стало якось веселіше. Нас ніхто не видає. Так минуло два тижні. За цей час довідуємося, що червоні карні відділи спалили село Сонин і ще кілька сусідніх сіл до останньої хатн. Пацифікація більшого розміру. Після такої научки калачем ніхто не заманить молодих хлопців до повстанчого руху.

Є чутки, що отаман Пугач навіть не думає збирати нового повстанчого відділу. Має в полі дві бочки спірту, той спірт він і його втаємничені козаки продають, міняють на ковбаси, які запивають також спіртом. Сам отаман ховається по стодолах, по гарних паннах учительках, та пише „накази і універсали" до повстанців „Київщини, Поділля і Волині". Написане читає своїм поклонницям, які в сьомому небі, що він їх втаємничує у свою революційну діяльність. На жаль, із повстанців ніхто тих універсалів не читав, наказів не виконував…

Була вже друга половина місяця червня. Одного разу козак Мандзюк каже, що він охоче кудись пішов би. Даю йому

доручення, щоб відвідав район попалених сіл і побачив деяких повстанців. Пішов. По двох днях вертається і оповідає, що там діється. Повстанці, як тільки большевики в околиці, ховаються по житах, пють, гуляють, нарікають на свого отамана. Одна новина була цікава: найбільше хат спалили й найбільше знущалися над безборонними селянами, перевязані нами большевицькі ранені в бою під Самгородком, яких Пугач випустив на волю. Селяни й козаки пригадали мої слова, які вони чули, коли я звертався до отамана й домагався, щоб усіх полонених із тих і з тих причин треба розстріляти. Може й так села були б спалені, але не в такій кількості і не в такій люті за пониження й рани. Між іншим, ще одно цікаве явище: внаслідок реакції по спаленні сіл, дячки й деякі інші члени Повстанчого Комітету поробилися… агентами бердичівської черезвичайки. Через них у селі Ротмістрівці, звідки був родам Пугач, син бідної вдови, ледви одного разу червоні не зловили самого отамана Кравченка.

Наш пор. Красота почав нарікати на повстанчу акцію. Каже, що повстання не має рації та виглядів при великій силі червоних, насланих в Україну. Він думає зовсім покинути цей район і податися в свою родинну околицю, десь аж на Херсонщину. Був це тихий чоловік, зовсім не тип активного повстанця. Як начальник штабу свого отамана, він нічого не робив, нічим себе не виявив. Може в душі й був мені вдячний за визволення його в м. Літині, але не видко було по ньому, щоб він розумів, яка йому тоді загрожувала небезпека. Дійсного прізвища Красоти я не знав. На другий день він зовсім нас залишив і десь подався. Від того часу я його не бачив.

В районі села Турбова і Прилук переховувалося перед большевиками кілька повстанців із теперішнього року. Ці повстанці були з відділу підполковника полку Чорних Запорожців Яворського-Карого. Одного дня сидимо ми всі троє в клуні — Маруся, я і Мандзюк. Входить наш господар, а з ним якась заплакана жінка. Ми всі троє якраз говорили про те, що нарешті час і нам подякувати добрячим господарям за хліб та сіль і йти в свою сторону. Адже невідомо куди пішов Красота, може просто до Чека і здає вже реляцію. Можна боронитись перед чекістами, можна застрілитись останньою кулею, але ще чомусь жити хочеться…

Прибула жінка оповідає нам про своє горе: її єдиного сина, Дядюка Івана, сьогодні вдень зловили большевики в саді біля хати, коли то її син по обіді вийшов із книжкою. „Кобзар" Шевченка читав, а потім заснув. Большевики через сексотів вислідили Дядюка, сонного розброїли та, звязавши, посадили до містечкового арешту. Мати в сльозах благає мене, щоб щось їй

помогти. Відводжу набік господаря Осінчука, в якого перебував, та питаю, що це за жінка, яким робом вона знає про нас і хто її син. Осінчук відповідає, що це він привів цю жінку до нас, бо їй можна вірить, а її син ідейний українець, б. повстанець. Коли я можу помогти, то він мене також про це просить.

Як помогти? Нас є двоє, більше нікого не знаю. Адже господар не дасть мені озброєних людей і сам не піде. Маю досить сміливий плян: треба їхати за людьми в район Сопина. Довідуюся, що двох товаришів Дядюка переховується в околиці. Кажу його матері, щоб вона їх розшукала.

Далі даю селянці вказівки: товариші її сина повинні ждати на мене біля кладовища при вїзді до Прилук. Мене везе підводою господар Осімчук. Їдемо ввечорі 18 км. шпарко до Сопина. Оглядаю рештку недопалених большевицькою карною експедицією хат. В одній хатині блимає світло.

Входжу до хати, де є 6-х бувших повстанців. Кажу їм, що потрібна негайна поміч, бо червоні зловили одного доброго козака, Дядюка з Прилук. Він до завтра в арешті, а завтра його разом із трьома іншими повстанцями вивезуть до Бердичева або до Винниці, яка теж має порахунки із Дядюком. В Прилуці є яких 12-х міліціонерів і стоїть сотня кінноти. Більшість большевиків гулятиме на весіллі, а в Прилуці є винокурня, то на багатім весіллі все буде пяне…

Бачу, козаки не мають охоти далеко їхати й ризикувати. Починаю їх лаяти і вговорювати. Врешті двох із них каже, що поїдуть зі мною. Виходимо хутко в трьох, і підводою спішимо до Прилуки. Біля цвинтаря в Прилуці стоїть на дорозі Мандзюк. „Є козаки?" — питаю його. — „Є двох" — відповідає. Збираємося в шістьох із крісами та револьверами і йдемо піхотою; спішимо, бо починає дніти. Осінчук поїхав передом на своє подвіря. Доходимо до мосту на Десні. Назустріч нам кілька фірманок, обліплених людьми: це весільні гості зі сусіднього села. На мості стоїть двох вартівників-міліціонерів. Озброєні підходимо сміливо до них, беремо з плечей кріси й провадимо їх із собою. Кріси я розладовую та віддаю знову міліціонерам у руки й кажу вести нас просто до арешту. Вони ведуть, нічого не кажучи. Питаю ще раз: „Знаєте де арешт?" Відповідають, що не знають. Так приходимо на ринок, звідки чути гамір і згуки гармонії. Це біля одного дому веселиться жидівський „обход", Побачили нас чи почули і вже кількох жидків біжить в нашу сторону. Затримую їх, питаючи, де є міліційний арешт. Один жидок: „Ну, ми не знаємо…" Даю йому сильного прочухана дулом у груди. Жидок верещить: „Ой, вей, я вже вбитий, ґвалт!" Двох інших жидків починає втікати, кричати „ґівалт" на сполох і свистати в свистки. Кладу першим стрілом

одного, а другим раню сильно другого: решта жидів і жидівок, як мітлою змело, пропали, Тепер цей, що був „убитий", веде нас і показує арешт. Грюкаємо, щоб відчиняли. Відзивається якийсь голос: „Зараз, зараз". — „Це ви, Дядюк?" — питаю, — „відчиняйте свої заставки і то скоро!" Відчинив і вибіг у білизні, ввесь у червоних кривавих плямах.

— Є ще хто в арешті, крім вас? — питаю.

— Є ще вісьмох, але політичних лише трьох.

— Ведіть їх сюди І забирайте зброю міліції.

По хвилині виходить у чотирьох із двома крісами й одним обрізаном. Запитую, чи нема тут міліції. Є двох, але заховалися в глибині жидівських заїздових закамарків, бо арешт був приміщений у колишньому жидівському склепі. Час летить, відомо, літня ніч коротка. Зі кілька хвилин сходитиме сонце. Тому даю міліціонерам спокій, не шукаючи за ними, і тих двох із моста, по роззброєнні відпускаю. Кріси хапають випущені з арешту політичні вязні. Кажу Дядюкові, щоб тепер нас провадин у добре місце, де б можна було пересидіти до вечора. Він веде, а ми прямуємо за ним у поле межею. Ледви вийшли в поле, як із цілого містечка збіглася жидова й почала дикими голосами заводити над трупом вбитого мною жидка та навіть задумала товпою гнатися за нами. Тоді ми задержались на мить, сипнули жидкам сальву-дві з крісів понад головами й це помогло. Жиди розбіглися в ту ж мить, а ми спокійно попрямували ліворуч лугом у вільшину. Луг був місцями мокрий, треба було скакати з купини на купину. Дядюк вишукав густе, поросле лозиною, вільхами та черемшиною місце. Так ми цілий день без їжі пробули до ночі. Ніхто з большевиків нас не шукав, хоч ми були найдалі 2 км. від Прилук.

Увечері дядю ще з двома пішов по їжу та довідатися, що чувати в містечку. Наказав я їм не розставатися та разом вертатися до нас. Трьох українців-інтелігентів, яких мали сьогодні вивезти до черезвичайки, почуваються серед нас погано. Один із них, колишній старшина, каже, що для них краще відійти від нас, бо вони не надаються до боротьби повстанчого характеру. Відповідаю, що шнурами до себе ми нікого не привязуємо й за ними плакати не будемо… Просимо тільки, щоб у подяку за визволення не зрадили. Вони відійшли, не ждучи на вечерю і залишили нам свої кріси. Не питав я їх, звідки вони й хто та куди йдуть. Про себе також нічого їм не говорив.

Незабаром Дядюк вернувся зі смачною гарячою стравою. Здивувався, що нас є лише 4-х. Коли почув, що я пустив трусливих його товаришів по арешті, Дядюк вилаявся і поки ми вечеряли, замовк. Потім оповів, що в цілій околиці є велике

враження з приводу нашого нападу. Большевицька кіннота і охорона ґуральні плюють собі в бороду, що шість козаків розбило арешт, визволили кого їм було треба й зникли. Особливо великі легенди на цю тему кружляли між жидами.

З болотистої луки перейшли ми до турбовського ліса. Кінчався червень. Перебули ми в цьому лісі довший час, переходивши з місця на місце. Нікого ми не зачіпали й нас залишили в спокою, видно, чекаючи на якийсь більший напад на місто. Сопинські два козаки лишилися з нами, але все таки 7-х чоловік це замало, щоб бодай відбитися від облави. Оттак з козачої солідарности, через визволення Дядюка я знову став повстанцем. Перша думка була: щоб Марусю переховати в якесь інше місце. Питаю Дядюка. Він нараїв якийсь хутір під Турбором і мати Дядюка перевезла Марусю туди. Сталося це в сам час, бо в Прилуці вже почали були агенти перепитувати, що це за одна жінка живе в того підозрілого Осінчука, син якого — старшина петлюрівської армії та перебуває за кордоном…

Настав липень. До нас долучилося кількох повстанців із бердичівського та винницького повітів, бо й їм стала земля палитися під ногами. Було нас разом 15 люда, а все хлопці бойові, добрі, чесні, такі, як на Поділлі. З іронією згадав я отамана Пугача, який чванився „десятками тисяч" своїх зорганізованих повстанців. Де ж це все ділося? Не було тутечки нічого. Спровокованих ним людей виловлюють при допомозі своїх зрадників-агентів черезвичайок. Молоді хлопці ховаються одинцем і гине їх багато. Невідомі борці за Україну, а може краще невідомі, непотрібні жертви… Пощо, нащо? Треба і тут брати ініціятиву в свої руки та робити, що можна. Принаймні виловимо своїх зрадників-сексотів. Коли їх не стане, свобідніше люди відітхнуть, бо вони і так уже чимало перенесли.

Зачинаємо новий розділ терористичної акції. Майже що-ночі ділю своїх людей на 3–4 групи і даю завдання душити „сексотів". Розїздимось по цілім повіті. На щастя один студент-жид із Бердичева, якого ограбили большевики, вбиваючи його заможних батьків, є моїм агентом. Він отримав від мене завдання довідатися, хто є сексоти в цілому повіті. Листу приніс студент у соли, що її вимінював і продавав населах, З листи бачу ясно: найбільше розвелося сексотів у районі, звідкіля були козаки отамана Пугача. Їм і не снилося мабуть, що про них ми знаємо, Моїм терористам, які для страху і конспірації понакладали чорні маски, не було важко вишукати зрадників: перший-ліпший у селі показував, де живе хтось, за ким вони питали.

Ми рідко стріляли, переважно вішали большевицьких інформаторів. Коротка ніч змушувала нас робити на день десь

збірку в полі, в житах, високих українських житах, де навіть стоячої людини не видно Хлібом і салом запасалися в тому селі, де мали переводити терористичну акцію. Заховувалися ми точно так, як на Поділлі; нікого з родини вбитих нами сексотів ми не кривдили, не переводили ніяких реквізицій, Були й такі сексоти, що вночі не спали дома. До таких приїздило несподівано в білий день два-три козаки на фірманці, забирали сексота при людях на віз і вивозили з собою. Куди? Ніхто не вмів сказати. Більше їх родина не бачила, тільки жінки зрадників власного народу ламали в розпуці руки і чутка про таємних месників громом бігла по околиці. Мої терористи в чорних масках стали предметом неймовірних чуток і поголосок. Ніде не потрапили сказати, хто кермує цими таємними повстанцями, скільки нас і звідки ми приходимо. Ми самі, памятаючи про конечність мильної пропаганди, розповсюджували чутки, що появилася якась сильна таємна організація „Чорних Масок". Протягом двох тижнів цілий повіт був очищений від реєстрованих сексотів і сексоток, бо й такі були.

Одного разу післав я записку до директора горальні в Овечаче з вимогою дати нам 16 ведер спірту за підписом „Отамана Чорних Масок". Поїхав один селянин із моїм листом. Цей романтичний підпис так вплинув на директора, що він вислав бочку спірту 20 ведер і нікому нічого не казав, хоча в самій ґуральні було 50 большевиків із охорони. Спірту вживали ми для виміни на продукти в селян і самі брали з собою в поле. Бувало, в житі зїмо хліба з салом, попємо розведеним спіртом і спимо. Сонце пече немилосерно, скидаємо з себе все й беремо соняшні купелі. На мені того гарячого місяця злізло кілька шкір.

Одначе з простуди, бо спати треба було щоденно на холодній землі, появилися в мене на ногах чиряки. Це мене на тиждень прикувало до матері землі. Великий чиряк у похвині ніяк не дозволив ходити. Цілий тиждень я нікого не посилав до Марусі й сам у неї не був ще на новому хуторі. Одного дня один із моїх козаків зустрічає самітну молоду жінку, яка йде лукою й гірко плаче. Козак звернув на неї увагу та розпитався, Що сталося. Слово-по-слові, виявилося, що це моя дружина, яку козак привів до нас. Дружина оповідає, що вона за цих три тижні мусіла перенести чимало, Господиня її хутора була люта баба, щодня докучала Марусі, мовляв, якась заволока до неї приволіклася, нічого не робить; що не вірить у ніякого її чоловіка й гонить із хати. Коли відносини стали вже нестерпні, Маруся рішила піти куди — як казала — очі дивляться й пішла та, на щастя, натрапила на мого козака. Мені було дуже прикро: дійсно почувався перед нею винним, бо — ніде правди діти, — через

свою повстанчу діяльність я її таки сильно занедбував.

Козакові з жінкою не возитися… Але лютій бабі, яка кривдила дружину без причини я не міг подарувати. Наказав її вечером забрати з хутора та привезти до себе, разом із річами Марусі. Баба отримала від мене 1000 совітських рублів і 50 гарапників у спину від двох козаків. Ще тієї ночі я вмістив дружину в економа турбівської цукроварні. В нього вона успокоїлася і прийшла до себе, бо то були добрі люди.

Завважую, що мій козак Мандзюк щось почав задумуватися; мало їсть, не говорить. Питаю, що з ним, чи не хворий? Ні, відповідає. Так минуло кілька днів. Одного разу, коли Мандзюкові прийшла черга стати на варті, він пішов на стійку й уже більше не вернувся. Що з ним сталося? Може його ненароком схопили червоні? Може сексоти замордували й десь заволікли? А може зневірився і здезертирував? Чи ж я не мав до нього довіри? Коли б був сказав, що душа його болить, що хоче нас покинути, я ніколи був би його не затримував. Знав я його від дитинства. Ми разом ховалися від большевиків, не одно лихо перенесли. А може він зрадив мене й подався на службу комунізмові? І таке траплялося в ці неспокійні роки. Виявилося згодом, що мої підозріння, на жаль, були правдиві. Мандзюк із району Турбова подався просто до винницької губерняльної черезвичайки, щоб там амнестуватися…

Дійшли до нас чутки про отамана Мордалевича, що десь у районі на північ від Бердичева в лісах і зачіпає своєю повстанчою діяльністю східню частину Волині й північну Київщину. Про нього, як про кожного повстанчого ватажка, кружляло чимало легенд. Ніби то він має силу силенну війська з гарматами й кулеметами, що немилосерно ріже комуністів і т. п. Мав отаман Мордалевнч кілька поважніших боїв із большевиками: одних він розбив, другі його розбили. Доходить вістка про якусь зраду в його відділі, а то й таке, що він із цілим своїм відділом, що нараховував 1000 чоловік, перейшов на бік червоних. Цього отамана я не знав і ніколи не бачив. Слухи про нього дійшли до нас досить пізно, бо він провадив свою діяльність такими ж методами, як Пугач; його зліквідували червоні, чи вій сам зліквідувався. Ми хотіли навязати з ним звязок, але він уже був не на часі: отаман Мордалевич блиснув і згас, як багато інших. Ходили слухи, що він десь подався за кордон і то ніби з відома своїх нових червоних протекторів. Важко мені сказати, скільки в цьому було правди, а скільки брехні.

Розмови селян про другого повстанчого ватажка Івана Трейка, зі сквирського повіту, були реальні. Трейко й тепер був діяльний. Його способи боротьби з червовими були оригінальні, відмінні від

тактики інших отаманів. Іван Трейко був для червоних несхопний, тому, що на терені кількох повітів (Сквира, Тараща, Біла Церква) він мав велику конспіративну сітку. Збере своїх людей, зробить було напад на якийсь комуністичний обєкт, своїх козаків розпустить, а червоні попадають у порожнечу, шукаючи відділу отамана Трейка. Коли все перетреться, небезпека минеться, подія призабувається, то Трейко було знов вибирає місце удару, хитро реалізуючи задум, Своїх довірених козаків мав Трейко до 20. Були це люди відважні й добре озброєні. Козаків, якими послуговувався додатково й які могли бути вночі на повстаичій роботі, а вдень гречку сіяли, було кілька соток, Така тактика зробила Трейка на Київщині дуже популярним і грізним для комуністів. До речі, Трейко завсіди провадив терористичну акцію проти симпатиків і агентів червоних. Страх перед ним давав йому можливість вижити в найгірших умовинах.

Життя Трейка було тверде. Він залишився сиротою і мав дуже лиху мачуху, від якої втік у хлопячих роках. Був у російській армії на фронті і цілий пострілянний був на тілі як решето. Кидала його доля всюди, але при всіх обставинах він був активним українцем. Червоні не досягли його в Україні, лише змарнували йому його першу дружину. Трейко одружився другий раз. Його другу дружину поранили большевики при переході кордону. У 1925 році осів на Рівенщині в с. Самострілах, де неодному емігрантові з України поміг матеріяльно й морально. У 1927 р. ГПУ з України робить замах на Трейка. Агенти ГПУ простріляли Трейкові шию і лише чудом вийшов він і на цей раз живим. Із багатьох повстанчих отаманів І. Трейко належить до числа кількох, що їх доля зберігла від смерти.

Отож маючи відомості про діяльність от. Трейка в Сквирщині, хотів я з ним якось порозумітися. Висилав своїх „ходаків", але вони його не знайшли, лише приносили з собою багато відомостей. Одного мого посланця затримали чекісти, і він ледве викрутився з їхніх рук. Тому я більше не посилав до нього. По деякім часі я з ним і його людьми зустрівся особисто.

При кінці місяця липня почули ми дуже сумну вістку, що в Київі черезвичайка викрила Всеукраїнський Повстаичий Комітет і негайно розстріляла понад 600 українців. 1 я був звязаний із повстанкомом. Періодично зявлявся в мене курієр із Києва. Він був родом з міста Прилуки, де я запізнався з ним у Осінчука. Ця обставина держала мене на Київщині довший час, бо такий був наказ Повстанкому з Києва. В місяці серпні передбачалось повстання на Київщині більших розмірів і повстанком хотів мене мати ближче себе. Організація була дуже сильна, але якась студентка закохалась в „симпатичному" мужчині. Вона була

членом повстанчого комітету в Києві і в своїй дівочій простоті поділилась таємницею з своїм „милим", що був агентом Київської Черезвичайки.

Одного разу зявляється в мене якийсь „шустрий" панок. Це було по кількох днях, коли Повстанком був здеконспірований, а його члени — розстріляні. Той пан каже, що він є звязковим до мене від Українського повстанкому з Київа і через Прилуки добрався до нас, бо йому сказали, що повстанці є в Турбівських лісах. Розмова була коротка. Той „звязковий" не мав і на думці, що ми вже знаємо про арешти і розстріли у Києві. Кажу „курієрові", що йому не вірю, бо знаю вже всю правду. Та правда виглядає в той спосіб, що прибувший є звязковим, але… з Черезвичайки і, як такий, мусять вмерти. На допиті признався той панок, що він дійсно є з Ч. К. В актах Повстанчого Комітету і зізнаннях арештованих було прізвище „Отамана Орла", тому його вислали мене шукати, бо я мав дуже добру опінію в Повстанкомі. Агента повішено, а потім закопано в землі, навіть сліди закопання замасковано.

Не пригадую дня, коли то до нас прибуло неочікувано шістьох озброєних людей. Яким робом вони до нас попали? Їх привів козак Дядюк, якого вони шукали, післявши до нього післанця. Мати прислала свого післанця до сина. Дядюк пішов і по кількох годинах прибув з тими людьми. Бачу, що Дядюк дуже веселий і радий. Підходить до мене і представляв мені отамана Карого-Яворського, а цей представив мені своїх товаришів. З них запамятав я собі хорунжого, чи поручника Вогня-Горбанюка. Решта чотирьох були так само старшини з різних околиць України. Ще один був хорунжий Шевчук, ніби родом з Летичівського повіту, але переживав у Брацлавському повіті.

Отаман Карий почав говорити, що він прибув зза кордону на наказ Головасто Отамана Симона Петлюри і обнімає командування Північної Повстанчої Групи, в склад якої входить три округи — Волинська, Подільська і Київська. Всі повстанці, які є на цім терені, виконують його накази. Перед приходом в Україну над кордоном в Польщі був якийсь інцидент із кількома іншими повстанцями, які не гаразд пописалися. До таких належить поручник Григорович-Барський, якого Карий уважатиме поза законом. Той Барський був „шефом" штабу в отамана Шепеля в 1919 році і від тогочасу „по посаді" став „полковником" української армії. Каже, що він належить до числа полковників, яких ніхто ніколи не авансував, а що є сміливий, хоробрий і добре горілочку дудлить, то й всі дані до великої штабової ранги має. Я відповів, що знаю добре Григоровича-Барського і мені здається, що він над кордоном лише „вітер робить" а в Україну не прийде.

Потім оповів мені Карий, що на Брацлавщині, в селі, з якого родом є Вогонь-Горбанюк, на клуню, де перебували всі вони, большевики з Ч. К. зробили напад і ледве не половили всіх. Підполковник Карий і старшини штабу Карого чудом висмикнулися з клуні і, стріляючи з револьверів, відбились від агентів Черезвичайки. Всі відозви і накази Карого залишилися там і агенти це все дістали в свої руки. Питаю, чи конспіративно вони заховувалися? Чи не можлива була зрада? Ясно, що хтось там з їх числа зрадив: пішов до большевиків і більше не вернувся. Я, грішний чоловік, чомусь не вірив Вогневі і Шевчукові. Решта 3-ох старшин зробили на мене добре враження. Коли я ближче пізнав от. Карого, то в він мені подобався, як ідейний, український патріот. Із всіх повстанців-отаманів маю я світлу память про Карого, бо в ньому не було авантурництва, ексцентричних вибриків і т. зв. „отаманства". Він твердо підходив до справи боротьби за Україну, був безкорисним і з посвятою віддавав себе цілого, щоб вплинути на долю своєї поневоленої та плюндрованої Батьківщини.

Бачу, що наші гості є перетомлені і голодні. Ми мали з собою хліб, сало з часником і спирт та цим прийняли їх. Коли старшини підпили, тоді язики їм розвязалися: кожний балакав про себе багато, та все добре й бойове. За короткий час я знав про них все, з того, що говорили, і догадувався про те, чого вони не хотіли говорити. Особливо це відносилося до Вогня і Шевчука.

Коли гості проспалися, я запропонував Карому поговорити зі мною докладно про плян нашої праці. Поінформував, що діється і яка ситуація на Київщині. Сказав також, що починаються жнива і мені час вертатися на Поділля, де жде на мене багато занедбаної роботи. Повстанком держав мене на Київщині, бо більше на нікого там не покладали надії, а тепер Всеукраїнський Повстанчий Комітет є на тамтім світі. Шкода одного підполковника німця, який згинув за ідею Української Державносте як член Повстанкому. Я безумовно поможу Отаманові Карому, передам йому всіх своїх людей, яких назбирається десь душ із 30 з тутешнього району, а сам подався на Поділля, де без проводу є пів сотні козаків і організації на місцях.

Карий згодився зо мною, але змодифікував мій план в той спосіб, що наразі я буду при ньому, як командант штабу, а мої козаки стають штабовою сотнею. До речі, хор. Вогонь був начальником штабу от. Карого. Виходило, що я маю підлягати тому хорунжому. Та положення витворилось у пізнішій повстанчій діяльності таке, що всі старшини штабу отримували накази від Карого, або від мене. Значить, я вже другий раз

підпорядковую себе іншим отаманам.

Першим нашим завданням було посадити всіх наших людей на коні. Я мав захованих 8 коней з сідлами. Ті коні тієї ночі я наказав зібрати і привести на місце нашого постою. Два коні червоні зареквірували, а привели козаки тільки 6 коней і в тім числі мого і Мандзюкового верхівця. Мандзюкового коня я віддав от. Карому, а Дядюка посадив на сіру шкапу і приділив його до диспозиції Карого, тому що Карий був короткозорий і його чура мусів їхати попереду на сивому коні. Дядюк був в 19 році з Карим і тепер попав до нього, з чого дуже радів.

Я розіслав своїх козаків з писаним наказом Карого, щоби знову козаки от. Пугача збиралися, зокрема ці, які мали коні, заховані з сідлами. Дядюк приніс мені відомість, що завтра в Турбівській цукроварні має відбутися вистава аматорського гуртка. Управа цукроварні вислала запрошення до Бердичева, Винниці й усієї околиці. Передбачається, що збереться до сотки визначних комуністів та. чекістів.

Порадившись із Карим, я рішив бути на тій виставі. Цілий день збираю відомості, яке військо є в Турбові й околиці. В цукроварні є охоронний відділ із півсотні піхоти. Чота большевиків стоїть на вузькоторовій станції „Турбів", де завантажують спирт із Прилук і цукор із Турбова. Більше не чути про ніякі відділи. Ми шкодуємо, що нема впоблизу кінних відділів, де б ми могли здобути собі більше коней. Є в Турбові дуже злючий команд, цукроварні — комуніст, перед яким усе тремтить. Вечоріє. Ми сідлаємо 6 наших коней, одягаємо совітські уніформи. Згідно з моїм планом ми маємо підїхати до цукроварні, злізти з коней і піти на цю виставу, як „провірочна Черезвичайка". А дальше побачимо. Сміло підїздимо до будинку робітничої касарні. Злізаємо з коней і недбало закидуємо поводи за штахети. Я вбігаю на бетонове підвищення, на якому стоїть вартівник. Беру від нього кріс, а його проганяю. Дядюка й Шевчука посилаю в середину залі, двох козаків ставлю, як вартових, назовні й до пильнування майбутніх арештованих. Одного козака маю при собі.

Чую в коридорі: „Ваші документи?" — голос незнайомий, — „А ваші документи?" — говорить Шевчук. Підбігаю, бю револьвером високого, худого большевика в білім мундурі в голову й обриваю на ньому револьвер „Штаєр", — „Арестован! Под караул!" — і передав арештованого сторожі. В той момент підїздять дві фіри під вхід. Зіскакує мужчина, держучи на лівій руці плащ. „Ви кто?" — питаю. „Воєнком Прилукской Волості" — відповідає весело, „Ви арештовані". Забираю в воєнкома револьвер і також віддаю під охорону. Підходжу ближче до озброєних

большевиків на фірах. Деякі вже позлізали з возів. „Ви міліція? Пашлі вон отсюда! " І здезорієнтовані большевики бігом пішли вростіч, аж іскри посипались з-під їх кованих чобіт. У той час Дядюк і Шевчук вайли провірити чимало документів: усіх службовців із ЧК, Ревкомів, усіх партійників арештовано й віддано під охорону. Я ввійшов на салю й попередив, щоб ніхто не пробував оборонятись, або ворушитись, бо будинок оточений і всі будуть закидані ручними гранатами. В мене в руці була добра німецька „кукурудза" і в другій — великий Мавзер. Бачу повно червоноармійців на передніх лавках. Деякі кріси й покидали „предусмотрітельно" на підлогу. Я їх попередив, щоб менше ворушились.

Контролю документів „Провєрочная Черезвичайка" робила переважно серед двох рядів крісел, де сиділи вищі гості. Знаю, що під гіпнозом своєї сили можна держати натовп із 1000 осіб короткий час. Тому кажу, щоб закінчити арешти. В залі залишився один мій козак. Арештованих є до 30 осіб комуністів і чекістів, які зїхалися на добру їжу й випивку. Мої вартові мають у руках по два револьвери, спрямовані на комуністів у кутку добудівки при залі. Вже одного мій козак застрілив із револьвера, бо не хотів обернутися спиною. Даю наказ розстрілювати комуністичну наволоч. Ми маємо 5–6 револьверів здобутих. Я стріляю в голови: першого коменданта цукроварні, другого — военкома. Падає дощ куль із револьверів моїх 4 козаків: одна куля з доброго револьвера діравить кількох разом. Трупи падають на цементову долівку. По мінуті всі лежать Ще деякі стогнуть, кричать: їх стріляють у голови. Страшна картина, але конечна. До нас твердий час не мав сентименту, як і люди з противного боку. Не могли й ми мати жалости до представників совітських катівень! Я входжу на залю. Вже хотів сказати, щоб далі робили, що публиці подобається, але бачу, що хтось чмихнув за куліси до артистів і за ним розвіваються клапті білого, порваного паперу. Посилаю козаків за куліси, витягнути втікача. Приводять до мене переляканого жидка. Питаю зібраних, хто знає цього чоловіка? Мені дає знати один селянин, що це комуніст. Виводимо жидка на двір — хтось мені шепче: „Чекіст із Бердичева". Хто б подумав, що таке мізерне, худе жиденя буде чекістом? Виймаю шаблю, кажу, щоб чекіст став на коліна і схилив голову: одним махом відлітає з худої шиї голова.

Входжу ще раз. Кажу по-українськи, щоб гості вибачили нам за турботи. Вони заплатили в касі гроші, щоб побачити „комедію", а ми, з наказу своєї влади, мусіли проробити „драму". Зараз всі встати! Орхестра заграє український національний гимн: „Ще не вмерла Україна…", а ви всі будете співати. Де капельник?

Зачинай! Після відіграння та відспівання національного гимну я сказав, щоб дві години ніхто не виходив із салі. Ми сіли на коні й відїхали. Коли я і козаки оповіли всім, як усе це сталося, то свіжі старшини дивувались і сміялись. Отаман Карий був задоволений, що стільки комуністів пішло чортам у зуби. До дружини я не міг заїхати, бо нас мало було. Та й нам приходилось якнайскоріше з того району перебратись у другий. Карий знав один самітний хутір під селом Ротмістрівкою. Тут на другий день відбулася зустріч от. Пугача з от. Карим. Пугач рішився приєднатися до Карого й почав збирати своїх кінних козаків.

Я був післаний отаманом Карим на Брацлавщину, щоби навязати контакт із деякими поодинокими повстанцями, а також покарати зрадників. Це я зробив. Другим моїм завданням було подати вістку отаманові Арсеньові, який „амністірувався" та не хотів щиро працювати з Черезвичайкою. Другого завдання я не виконав, бо не міг. Мав туди поїхати ще раз.

Коли я повернувся з Брацлавщини, то Карий успів у кількох місцях зібрати до 40 кінних разом із тими, які були раніш у Пугача. Саме я підїздив під село Овечаче, куди приїхав Карий, щоб забрати коні з го ральні. Завязався бій із охороною горальні. Я під свистом куль нічної сутички зголосився в от. Карого. Зі мною приїхало 8 душ козаків, бо двох забрав я з Брацлавщини, тому кажу до Карого, що я зараз із своїми козаками позсідаємо з коней і в пішім наступі заатакуємо охорону з другого боку, з-заду. Це помогло здобути горальню, але вночі ми лише кількох большевиків зловили, решта розбіглася. Там зареквіровано щось 10 коней із сідлами та без.

На другу ніч ми наскочили так само на Турбів, де здобули майже без бою, як не рахувати кількох стрілів, 12 верхових коней. Цей напад змусив мене забрати на підводу мою дружину з цукроварні, бо червоні агенти почали її підозрівати, що вона про все доносить повстанцям. Карий наказав узяти машину до писання і ще деякі речі.

Ми виїхали аж на один зруйнований фільварок під Козятин. Як той фільварок називався — не знаю. Палати не було, чи вона була зруйнована в часі революції, польсько-українсько-большевицької війни — невідомо. Коли ранком доїздили ми до великого парку, бачив я лише кілька хаток, де ми стали на денний постій.

Місце цього постою мені не подобалося: парк із лісом на схилі гори, містечко Козятин і стація в 8 км. Вїхали ми до парку, як сонце зійшло. Значить, треба буде сподіватися бою з червоними. Нічний перехід від Турбова був до 40 км. І ми добре стомились. Для людей нічого не можна було дістати, щоб

нагодувати їх. Була поставлена сторожа довкола парку. Козаки, голодні, стомлені, переважно спали. Для коней накошено трави, ячменю і вівса біля парку.

Вартовий старшина не звергав уваги на точну зміну вартових, із яких багато спало на становищах. Я з тривогою очікував, щоб надійшов вечір. Вже сонце звернуло з полудня, як раптом біжать вартові до місця нашого розташування, і за ними вслід чути густі постріли. Багато коней непрнвязаннх сполошилось і чвалують удолину, їх в бігу ловлять козаки. Я з частиною козаків кидаюся назустріч атакуючих большевиків, які підїхалн кінно на 150–200 кроків і гурмою натискають. Наших із десяток здержує крісовим вогнем червоних на хвилину, але інші ховаються поза парком. За кіннотою посувається у розстрільній кілька соток піхоти: значить, большевиків є батальйон піхоти і дивізіон кінноти…

Своєю реакцією на наступ я з козаками трохи стримав червоних, які спішились, наступаючи разом із своєю піхотою. По нас кроплять із крісів та кількох кулеметів. Біля двох возів, на одному з яких їхала моя дружина, стоїть привязаних на поводах 15 коней. Коні під кулями кидаються і позашморгували міцно вузли; ми не можемо відвязати. „Відрізуй поводи!" — кричу, „і на коней". Я памятаю, що тут десь є моя дружина. Її напевно ніхто не рятував, бо в таких обставинах кожний рятує себе. Я кидаюся на великого жеребця з цукроварні Турбова. Він без сідла і високий, у мій ріст: зі зброєю трудно на нього вискочити, а кожна секунда дорога. Підвожу жеребця до воза, з якого сідаю на нього. Жеребець стає дуба і хоче скинути зі себе, а тут він без ховстів і узди, лише оброть на голові із шнуром до привязання. Чую, червоні вже близько. Їду конем між агрестовими кущами вдолину, куди вже давно побігли й поїхали козаки зі своїми старшинами. І цих десять, що під моєю командою відстрілювались від червоних, уже далеко почвалували. Бачу в кущах стоїть Маруся і спокійно відчіплює свій великий шалик, який френзлями зачепився об них.

— „До мене, Марусю, скоріше!" Вона підбігає. Кінь нетерпеливиться. Підставляю ногу: „Ставай на ногу, давай руку!" — і Маруся вже на жеребці побіч мене. Натискаю коня острогами — летимо. Трудно вдвох їхати на коні без сідла, із широкою спиною. Червоні, видно, затрималися біля наших возів, де було різне добро й машина для писання. Небагато з неї скористають, бо я шелепнув ту машину прикладом кріса.

Дивлюся, куди поїхали наші. Бачу їх за пів кілометра, їдуть лугом. Я звертаю ліворуч, а тут із горбка з 60 кроків біжать до мене червоні піхотинці, щоб перебігти збоку, і стріляють у бігу. Кулі свищуть… „Ой, ой!" — Кричить Маруся. „Ти ранена?" — питаю. — „Ні, лише кулі так близько." — „Тих, що близько

пролітають, не бійся, яка має поцілити, тієї не почуєш", — розважаю Марусю. Та й я чую, як свищуть кулі попри вухо й серце холоне, щоб лише коня не попали. Кінь вїздить у мокровану лугу і ледви не вгруз, бо ті які проїхали раніш, розтоптали беріг. Мій кінь важкий, розплодовий жеребець та й тягар на ньому аж двоє людей. На щастя, погоні кінноти за нами не було. Я хутко дігнав своїх і ми поїхали через цілий ряд сіл на полудневий захід. Їдемо селом, а козаки все жартують із дівчатами й молодицями, щоб ховались, бо ми вже одну дівчину вкрали — й показують на Марусю. Не дорахувались ми кількох козаків, тих трусливіших. На другий день ми довідались, що вони заховались у пшениці в парку й не держалися купи. Червоні їх там застукали й порубали шаблями. Большевики говорили, що ледви не зловили „машиністки", але один бандит підхопив її на коня і зник їм із очей. Тією „машиністкою" в їхнім розумінні була Маруся, а „бандітом", що рятував її, був я.

Цікаво, що доніс до Козятина на нас дуже бідний господар, який жив у хатинці біля парку. Ми на ті хатинки не звернули уваги, а звідтіль вийшло ціле нещастя. Я звернув от. Карому увагу, щоб потягнув до звіту вартового старшину й усіх козаків, які підчас нападу червоних держали варту. Це злочин із їхнього боку, що вони допустили червоних так близько вдень із напрямку, звідкіль видно було на 3–4 км. Пізніше доходження виявило, що вартівники спали, поки червона кіннота не вїхала на них. Під моїм впливом от. Карий покарав тих 3-х козаків карою по 25 нагаїв. Я, як комендант штабу, ту кару солідно виконав.

Вночі ми переїхали в ліс на схід від Самгородка. Я зліз із свого коня й не можу ходити. Маруся так само змучилась. Я почав питати старшину зі штабу от. Карого, яким правом смів він сідати на мого коня в парку. Тим старшиною був сам начальник штабу Вогонь-Горбанюк. Він бачив, що я мучусь на жеребцеві сам і дружину мучу, але не запропонував їй мого коня. Я сказав Карому, що свого коня забираю, а Горбанюк нехай пошукає свого. Я пішов у бій, щоб затримати большевнків та дати всім нашим спокійно відійти, а в подяку хтось сідає на мого коня, щоб я попався большевикам? Навіть ніхто не оглянувся, не стали навіть, щоб поцікавитися, що сталося зі мною та моєю жінкою? То я дякую всім, разом із отаманом за таку повстанчу солідарність. Я дійсно, міг тоді пропасти з дружиною, як собака в ярмарок.

Мій жаль усі розуміли. Отаман Карий так само признався, що поступок цей неетичний, а козак Дядюк підійшов зворушений до мене й попросив вибачення, що не ділив небезпеки зі мною, хоча я йому життя врятував. На будуче він мав завсіда бути при мені в бою.

Треба було знов думати, де вмістити дружину. Карий знав одну родину під самим Козятином. Він написав листа до тієї родини й підводою дружина вдень поїхала в район Козятнна. Чи добре їй там буде, чи зле — не знаю. Однак Карий запевнював, що з огляду на нього, Маруся в тих людей може бути стільки, скільки захоче. Після відїзду Марусі мені лекше стало, бо не боявся за нас двоє, лише за себе і спільну повстанчу справу.

Кожна поразка впливає на настрій цілого відділу. В цьому випадку козаки не обвинувачували проводу, а тих козаків, а через свій сон спричинили небезпеку. За вийнятком двох порубаних, кілька коней і двох возів — ми всі були живі й здорові. Мали ми загалом тоді 50 кінних і 15 піших козаків. Їздив із нами отаман Пугач. Треба було конечно, як я мотивував, або залишити піших, або посадити їх найскоріше на коней.

Загальна думка Карого була: обєднати всіх повстанчих ватажків, а потім розвинути ширший рух. В тій цілі ми подалися в Сквирський повіт, щоби приєднати до себе отамана Трейка. Беремо в одному селі дві підводи для піших козаків і всі їдемо в район Трейка. Виїхали ми опівночі, а далі їдемо вдень. По дорозі ловимо большевиків і я їх пускаю в „розход". Зловили кілька поважніших риб, між іншим, начальника постачання 17 кавалерійської башкірської бригади з його персоналом. Усе це жиди й лише охорона з 8 душ кацапи й башкірці. Коні дали ми всі пішим козакам. Ще маємо кількох піших, а кінних — 60 шабель.

Почалися жнива. Спека велика, вітер крутить пилом. Ідемо долинами, а на горбках женці жнуть, як в пісні співають. Час-від-часу вискочить на горбок кінний козак, огляне краєвид пильно, чи не видно ворога, і знову їдемо. Підїздимо за залізничою лінією на Умань, до якогось ліска. Вже недалечко й річка Рось. По відомостям, які має Карий, от. Трейко із своїми козаками є в цім лісі, з якого до містечка не пригадую назви, є 4 км, В лісі стаємо на постій. Висилає от. Карий кількох козаків шукати в лісі от. Трейка. З'являється Трейко і з ним 20 козаків, але всі піші. Карий і Трейко довго щось говорять між собою. Зміст розмови я знаю. Карий вимагає спільної акції всіх повстаичих сил, координованих ним. Він має до цього право: апробату Головного Отамана.

Розмова закінчена, Трейко відходить. Питаю Карого, як із нашим „дипломатичним посольством"? Відповідає, що все гаразд. За добу Трейко сяде на коней і долучить до нас. Не всі козаки мають коні, але решту зареквірують у цукроварнях. Ми стоїмо в цім лісі ще один день і ніч. На другий день приїздять Трейківці — душ 15 на конях. Тепер є в нас 75 козаків, а 10 старшин на конях, то разом 85 шабель, 2-х старшин мають гемороіди, не можуть їздити кінно, то їздять із нами на бричці, на якій є з 6 відер

спирту в великій бутлі, Я думаю, що задовго ми товчемось в одному місці. Вразили мене дві речі: побачив, що козаки Трейка чіпляються в лісі якихось дівчат чи молодиць, побачив ділення між ними шовкових і тернових хусток із нічної акції, Для мене це була новина. Трейко мотивує, що не боронить своїм козакам дещо брати, бо їхні родини ограбовані, а козаки майже всі жонаті.

Тепер посуваємося в напрямку бердичівського повіту. Провідником є Трейко.

На денний постій стали ми знову в лісі над допливом Росі. Тут є гребля з млином і широкий ставок. Ми розмістилися біля дому лісника в середині ліса. Кількох козаків, які буди в селі за ставком, прийшли й оповідають, що вчера в тім селі стояло 4 сотні курсантів із Винниці, а в селах ночували піші відділи. Стаємо обережніші, висилаємо звідуєш на край ліса, бо ті большевики є десь недалеко. Коли вони нас не бачили, то є такі, що їм прислужаться, донесуть, бо ж ми їхали ранком і заїхали до цього ліса. Я навіть дивувався певності от. Карого, бо він не звертав уваги на денні наші порушення. Організуватись, битись і відбиватись від ворога не дуже то добре.

Біжать звідунн від млина і кажуть, що в село заїхало повно кінноти; вони стоять за хатами і розглядають льорнетами ліс, щось нараджуються, а через греблю не їдуть. Знову ж коло 100 шабель переправилося у сусідньому селі і підїздять кінною лавою із півночі до ліса, а він невеликий — з 20 гектарів. В 2-ох кільом. від ліса, з піведнного боку, затримуються вози з большевицькою піхотою на обсадженім деревами тракті, зіскакують а возів, несуть кулемети і розвиваються в лаву в нашім напрямку. Сотню большевиків на конях і їхню піхоту з другого боку я доглянув льорнетою, лише не знаю кілько є кінноти в селі там, від сходу. Нам вистарчить виразу „багато" наших звідунів, бо це повстанці, які вміють оцінювати і спокійно обсервувати.

Значить ми маємо ворога з трьох боків свого постою. Питаю от. Карого, що робитимемо: чи б'ємося до вечора від теперішньої 10-ої години ранку, чи, поки не пізно, пробиватись. В ту же мить біжать перелякані козаки і кажуть, що большевики переїхали греблю і вже в лісі. Мене аж підносить кинути на тих із села спішених козаків і постріляти їх, скільки можна. Тоді відпаде їм бажання нас переслідувати, бо який вояк з большевика кінного в лісі, я вже знаю. Потім можна було зайти на беріг ліса й привітати сталевими гостинцями кінну сотню червоних, що обережно під'їжджали з півночі. Карий виглядить їхати. Ми їдемо кінно. Лише виїхали з ліса, нас обстріляла світська піхота вогнем із кулеметів, а потім крісовим. Пугач крикнув: „За мною!" — і помчався на тих большевиків. З ним було ще кількох кінних.

Може це й відважно, але по дурному. Я знаю, що кожної хвилини можемо бути за атаковані кіннотою іззаду, кричу голосно: „Праворуч! Скорше в долину за горком!". Оглядаюсь, наша бричка виїхала з ліса й падає забитий один кінь. Старшини вскакують до ліса. Я відрізую кинджалом другого коня, бо випрягати нема часу. Що зробити із спіртом?

Можна кольбою кольнути бутлю і кінець. Ні, маю в торбі пачку стрихніни. Сиплю грамів із 10 до бутля, затикаю. Бачу таку картину: от. Трейко з кількома козаками їде в напрямі в напрямі ставу і ліса над ставом. Він відірвався від решти, над ставом злізли вони з коней і кинулись в очерет біля берега, а коней пустили. Чому так зробили, я не міг додуматись. Всіх могли переловити червоні, бо з їхньої піхоти міг хтось завважити цей маневр. Чвалом, під обстрілом, гоню за Карим, якого я з козаками спрямував через горб у круті долини. По мені посипалися зрідка стріли совєтської кінноти з-заду. Кінь із брички біг за моїм конем. Турбувався я дуже долею старшин, які вскочили в ліс і рахував, що вони загинуть. Думав, що отаманові Трейкові й його кільком старшинам грозить смерть. Пізніше виявилося, що старшини вилізли на дерева, червоні пройшли лавами через ліс, але на гилляках нікого не шукали, не дивились навіть угору, лише на землі сподівались ворога. От. Трейка в очереті навіть не шукали і він також врятувався.

Їхали ми долинами, селами аж до вечора й опинилися в селах бердичівського повіту. Однак зпочатку совітська кіннота нас переслідувала. Я з кількома козаками їхав як задня охорона й побачив за собою сотню большевиків, які гнались за нами. Я пустився чвалом. Раптом спотикається кінь і я не встиг навіть витягнути ніг із стремен, як гепнув разом із ним. Кінь притиснув мені ліву ногу, Острога на лівій нозі зламалася, підошва від чобота відлетіла, а суконні штани з підштанками розірвались. Ногу вище коліна поранив аж шкіра здерлася і в халяву тече кров. А червоні кроків 100. Та кінь якось відривається і я з ним. Щоб стримати большевиків, обернувся я навскісь та з великого Мавзера пустив у них цілу серію. Це червоних спинило і я пустився всією силою втікати. Стріляючи, я виразно бачив, що за нами гонили курсанти: молоді кацапчуки, на добрих конях і сідлах, гарно одягнені. Курсанти — це кандидати на совєтських старшин.

По півгодиннім гоні я таки дігнав відділ і поїхав у чоловій стежі. Тут затримав одного большевика на коні: Хто? Звідкіля? Курсант мав відпустку й заїздив десь тут до родини, а тепер їде до своєї сотні. „Віддавай, братику, зброю, злазь з коня!" Надїздить от. Карий. Короткий допит і я особисто зарубав курсанта. Це був час, коли всіх майже большевиків я із своїми козаками пускав у „розход" особисто, щоб їхня якнайбільша кількість зустрілася „там" із моїм братом! Коли мені приходилось стріляти якого комуніста, то обовязково він діставав кулю в ніс, де брови сходились: в це місце, після страшних мук, жид Хаїм Бург із нагана застрілив мого молодшого й єдиного брата! Почуття

помсти є страшне й робить людину, поки вона не заспокоїть жадоби пімсти, також страшною. Всякі екзекуції мені були противні, та жадоба помсти і ненависть робили мене жорстокою людиною, а головне я мав силу зносити все, щоб найгірше досолити комуністам.

Тепер от. Карий почав думати, як навязати контакт із от. Арсеньом із Брацлавщини. Кілька днів ми перебували, перекидаючись із місця на місце, в самогородецькій і прилуцькій волості. Одного разу цілий наш відділ розмістився в хуторі якогось заможного господя. В саду й по хлівах стала вся наша кіннота. Хутір був на горбку і з нього було добре все видно. Приїхали на хутір моїх 10 козаків, яких я посилав під Козятин із завданням знищити того агента, який нас видав у парку, коли то я ледви з дружиною не попався червоним у руки. Козаки його повісили. Та вони їхали мабуть сміло, бо за ними за півгодини приїхала червона кіннота й курінь піхоти. Червоні почали розвиватися до бою. Я був тієї думки, щоб червону кінноту підпустити близько й дати їй доброго чосу. Карий згодився. Я вибрав 20 добрих стрільців, навчив їх орудувати прицілом і пунктом вціляння до кінноти.

У нас усе готове до відїзду з хутора. „Совіти" їздять, нюшкують і підсуваються щораз ближче. Беремо їх на мушку: гримнула сальва — падає кілька коней і їздців. Цей хутір був під Ротмістрівкою. Однак і совітська піхота не дрімала та взяла нас під обстріл, коли ми втікали з хутора. Пор. Вогонь-Горбанюк чомусь зіскочив із коня, їдучи позаду, побіг у картоплиння й почав там чогось ніби шукати. Оглядаюсь, що далі буде. Ми хутко їдемо, а Вогонь залишається. Завертаю з собою кілька козаків і лечу до Вогня-Горбанюка. Питаю, чого він залишився. Не відповідає. Жадаю, щоб хутчій сідав на свого коня, якого ми зловили й до нього підвели. Сів, як німий, без слова й їде. Червоні знову нас побачили й пострілюють. Маю сильне підозріння, що Вогонь-Горбанюк думав лишитися. Питаю, чого він шукав, чи що ховав у картоплі. Кріса він раніш не мав. Дав я йому великий револьвер, коли вернувся із „вистави". Не має, згубив десь. Ну, й начальник штабу!? Ще до того був в Охороні Головного Отамана, потім у якомусь міністерстві!? Ніби висока „шишка", а трусливий, як заяць.

Підїхав я до от. Карого й кажу, що цей Вогонь хіба тому є „вогнем", що носить велику руду, вогняну бороду і ходить у рудій, селянській свиті. Він хотів утікати, чи залишитись у большевиків. Я був переконаний, що він нам викине якусь штучку. Карий щось пізніше балакав із Вогнем-Горбанюком, але я цією розмовою не цікавився, лише на власну руку зорганізував над ним нагляд.

На постої в Турбівським лісі долучились до нас 2 старшини, які залишились у лісі над ставом, де червоні хотіли нас окружити. Зате вечером, коли всі полягали на відпочинок, самовільно відїхали від нас повстанці із Сквирщини. Вони не бажали собі рейду на Поділля, а тягнуло їх до свого таки от. Трейка. Так якось склалися обставини, що Трейко з нами був лиш кілька днів. Однак Карий мав надію, що він буде провадити роботу по думці його директив від Головного Отамана Петлюри.

Після доброго, а головне спокійного відпочинку в Турбівських лісах, ми рушили десь в половині серпня на Брацлавщину, подільської округи.

Дорогу я й хорунжий Шевчук-Біда знали добре. Їхали вночі і над ранком вже були під Вороновицею. Всі старшини й козаки були кінні — разом 65 шабель, при двох ручних кулеметах. Задержалась ми в лісі під селом, з якого походив саме Вогонь-Горбанюк. Був я під хатою цього Вогвя на краю села. Хатина малесенька, старенька, стовпці похилені й стіни увійшли в землю. Бачив здалека і матір Вогня, — стареньку самітню вдовицю селянку. Цим не хочу понизити самого Вогня-Горбанюка. Не один із нас виростав в біді, злиднях і головою пробивав життьовий мур, виходячи із сільського середовища. Не одна мати — вдовиця з останнього тягнулась, щоб дати науку своїй дитині. Але маю претенсії до тих, які виходять з здорового селянського середовища, а потім корчать великих панів, не маючи нічого панського. Такі типи встидаються свого соціального положення, своєї бідноти, своєї навіть матері. Такі люди назовні „пани", а в душі хами, без панської культури й етики. До таких належав і наш Горбанюк: не попросив нас до хати, не представив своїй Матусі — обдертій, бідній селянці, яка в моїх очах була вартісніша від якоїсь аристократки. Що вона мала, те було працею її мозольних рук, — сина вивчила своєю працею, а не достатками з грабунків предків.

Вогонь замовив обід для старшин у своєї матері, яка зарізала двоє курей. Сам він у кошику приніс гарячу страву. Для козаків і для коней пішли в село збирати харчі самі козаки. Селяни були якісь недовірчнві, понурі та неохоче приймали козаків і давали їжу. Причина була та, що тут нераз проносилась повстанча буря, яку розганяли большевики навіть гарматними стрілами. Ще за гетьмана сиділи селяни по лісах, потім у 1919—20 роках були тут повстання і карні червоні відділи з Винниці терором здушували виступи української „петлюрівщини" та „бандитизму". Тому на другий день ми поїхали далі на південь та стали на постій у лісі, на руїнах колишнього замчиська. Видно було рови, вали на високих горбах. Серед селян ходили легенди, що то були сліди

руїн Хмельницького. Бачили ми високі могили порослі лісом: це сліди гайдамаччини. Один дідусь оповідав нам, що в кількох могилах сплять вічним сном вельможі пани поляки, яких до ноги вирізали гайдамаки за їхні знущання над українцями. На жаль, без мапи не можу нагадати назв тієї околиці..

Червоні, при помочі своїх, хутко довідались про нас і почали пошукувати і їздили відділами із Брацлава і з Гайсина. Карий конче хотів бачитись зпочатку з от. Арсеньом над самою річкою Богом. Нарешті доїхали до того села й при помочі родичів Арсеня дали йому знати про наш приїзд. В околиці було багато козаків от. Арсеня. Вони не ховались, а жили в своїх селах і хуторах і ніхто їх не зачіпав.

Це тому, що от. Арсень „амнестувався" в черезвичайці у Винниці з своїми найближчими співробітниками в числі 10 козаків Від його родичів я довідався, що Арсень хоче виграти на часі і не є щирий з комуністами, однак пішов в пащеку „червоного льва". Мені була дивна ця смілива гра з боку отамана. А хто його знає, що він може викинути, будучи в руках ЧК, хоча провізорично на волі і при зброї? Він „амнестований", але якою ціною і чиїм коштом? Чи можна мати 100 % довіря до нього? А чи не може піднести своїх „акцій" в очах ЧК. нашим коштом? Своїми сумнівами ділюся з от. Карим і кажу, що я дипломатії не люблю. Мені подобалася відкрита боротьба. Мусимо уважати, щоб не попасти в халепу. Одного дня в товаристві кількох своїх „амнестірованих" козаків прибуває до нас от. Арсень. Ця людина міцної будови, років має 30, білявий. З його рухів видно певність і рішучість. Обличчя рішуче і видно, що він має характер і волю. От. Карий сів з ним в лісі конферувати. Я теж підсунувся, щоб чути розмову. Арсень приїхав з Винниці, де він живе. Він ніби в добрих відносинах з Черезвичайкою. Ходить собі всюди спокійно і при револьвері. Його козаки мають працю. Чека вживає Арсеня для пропаганди і агітації: він мусів написати скілька відозв до повстанців, виступав прилюдно на совітських вічах в часі їхніх державних свят. Та чим він був, тим і залишився, Його ціллю є вберегти людей на той час, коли можна буле виступити і різати комуністів. Тоді розпочне з Винниці — з Черезвичайки та Ревкому, Тому от. Карий згоджується на умови нового життя от. Арсеня і жадає щоб він використав свою „діяльяість" на підсилання повстанчого руху в своїм районі, Тепер іде підготовча праця до солідної акції в обєднанні всіх отаманів під одним командуванням. Коли Арсень почує про загальний вибух, то, не гаючи часу, нехай зачинає знову збройну боротьбу з окупантами.

Переходить мова на от. Лиха. Карий каже, що хотів би його бачити. Однак Арсень зазначив, що відділ от. Лиха майже не

існує. Перебуває от. Лихо десь аж в Ольгопільськім повіті в товаристві кількох осіб. Відділ от. Лиха саме тепер переживав деморалізаційну кризу. Частина його козаків амнестувалась, інші пішли геть від отамана, чи сам отаман їх розпустив. Риба від голови гниє: мені ясно, що Лихо сам переживав зневірливий момент. Чи знайде він у собі силу боортись? Видно, він не розумів дуже важної причини, що завсіди тими самими методами і формами боротьби не можна боротись з червоними. Що було добре торік, півроку назад, тепер треба відкинути, як пережиток, бо ворог мав нагоду вивчити повстанця й його тактику, пізнати вдачу ватажка та його людей. Все еволюціонує й тому форми боротьби мусять досконалитись. Дуже часто треба позбуватись своїх козаків з відділу, щоб не мали деструктивного впливу, а поповнювати свіжими людьми. А проте одне мусить бути незмінене і твердіше криці: воля самого отамана.

Дивлюсь на от. Арсеня. Говорить він про свого товариша от. Лиха невідомо, чи він сумує, чи оправдує своє моральне заломання, яке, як-не-як, впхнуло його в лабети черезвичайки. А там не сидять дурні: там москалі й жиди — найхитріші представники своїх народів. Вони можуть ждати довго. За той час із амнестованого витиснуть потрібний їм „сік", як із губки воду, а тоді несподівано знищать. Хвилево можеш, чоловіче, ходити собі „вільно", навіть виїздити, маєш, коли хочеш, револьвер, даємо тобі авто, до товариства — гарних жінок, при зустрічі ми до тебе приємненько всміхаємось, тиснемо твою „бандитську" руку, але… кожний день зближує тебе до моменту, коли ми витиснемо з тебе твою хитру хахлацьку душу. Ти нам потрібний, поки ще є інші повстанці отамани. Не буде їх, то за старі проти нас провини, за кров „вибраного народу", даси, проклятий гою, свою всю кров і сліду по тобі не лишиться! Чи знав от. Арсень про це все, думаючи обдурити чекістів губчека? Які наївні були його плани! Наївні й ми, що з ним балакаємо та сподіваємось чогось від нього. Я є певний, що голова черезвичайки буде знати, куди поїхав Арсень і що мав балачку з якимось отаманом. Тому я при кінці запитав його, чи він думає змовчати розмову з нами, чи сказати чекістам. Арсень задумався і каже, що не буде говорити. Я звернув йому увагу, що він зробить страшну помилку, криючи зустріч із от. Карим. На мою думку, він мусить сказати про неї, але важне, що скаже. Уявім такий випадок: „анмнестіруеться" наш один козак, який скаже „новину" чекістам. Тоді Арсеньові ще більше не будуть вірити, а може негайно і розстріляють. Скачи враже, як пан каже…

Арсень зарядив у свому селі, щоб нас відповідно прийняли та дали нам їжу, сам негайно виїхав до Винниці. Я довго думав, як

поступить Арсень і чи зрадить нас? Карому я відрадив їхати на південне Поділля шукати отамана Лиха. Краще це зробити післанцем. Мене тягнуло в свої околиці й я підговорював Карого до виїзду з цього здеморалізованого району, де вже й отамани позаломлювались.

Мали ми відомості про **от. Заболотного** з Балтського повіту, який звідсіля перекидався і в північні повіти Херсонщини. Одні говорили, що він мав сильний повстанчий кінно-піший відділ, другі казали, що от. Заболотний їздить тільки з кіннотою. То знову, що ніякої кінноти не має, а провадить боротьбу, подібно як от. Трейко: збирає своїх козаків, нападає і знову все розпорошується. Не важно нам було, хто він і що робить. Нам потрібний був сам факт, що в тім районі, недалеко от. Лиха, є ще один повстанець, який зганяє сон із очей московським і жидівським комуністам. Трудно нам було особисто навязувати звязок і з тим отаманом. При помочі одного старшини з Катеринославщини, який через гемороїди не міг їздити кінно, Карий вислав доручення до от. Лиха і от. Заболотного. Чи вдалася звязкова місія тому старшині — не знаю.

Для нас було приємно, що кіннота з Винниці виїхала на якісь „маневри", як казав Арсень. Ті „маневри" виглядали в той спосіб, як „маневри" Винницької Школи Червоних Командирів, курсанти якої були аж під Білою Церквою і Сквирою. Шлях наш випадав через Вороновицю на Винницю. В Вороновиці війська не було й їхали ми через містечко вдень. Місцевої червоної міліції ми не боялись і не звертали на неї уваги. На виїзді з містечка була кузня, в якій кількох козаків перекувало своїх коней. Коваль, симпатик большевиків, говорив різні речі на повстанців, хвалив комуністів, а козаки в будьоновках слухали й кивали головами на знак, що погоджуються з його поглядами. Було ще чимало некованих коней, однак годі було так довго затримуватися на важній комунікаційній шосовій артерії Брацлав-Винниця.

Ідучи вдень, ми затримували на тій шосі червоних. Некомуністів пускали, всипаючи їм нагаїв, а комуністів розстрілювали. Затримали кілька возіїв із сіллю та казали тим возам їхати за собою, щоб при нагоді сіль роздати селянам, бо в той час на брак соли села нарікали. Попався нам, м. Ін., віз із 14 пудами (пуд — 16 кг.) ковбас, які везли для якоїсь комуністичної столівки в Винниці. Кожний козак дістав одне кільце ковбаси. Деякі „гумористи" взяли ковбаси на шию й так їхали. Їхало до Винниці два вози доброго тютюну в папушках. Тютюн ми поділили між козаками, — кожний дістав по 2–3 кг. до своєї сакви при сідлі.

Дорогою нараджуюся з от. Карим, чи не вїхати нам

непрошеними гостями до Винниці, з тим, що стріляючи й рубаючи по дорозі всіх озброєних комуністів і большевиків із зброєю, ми вихорем перелетимо від стації до мосту над Богом, а там Миколаївською вулицею на шосу Винниця-Лі-тин. Не потребували б робити кола аж під Калинівку, на міст в Янові. Можна було б прорватися на міст в Музякові, але в цім містечку в палаті дідича є большевицька школа піхотних командирів. Мало нас, 8 коней маємо некованих, а чвалувати через Винницю треба до 5 км. Карий бере це все під увагу й резигнує з ризиковного мого заміру. Ще можна було би дискутувати над перемаршем через Винницю, коли б ми не наробили амбарасу по дорозі до Винниці. На стації Винниця є два панцирні поїзди, які без перерви стоять під парою і мають повну обслугу при гарматах і кулеметах. Вони можуть нас зустріти вогнем на залізничих рейках і стріляти на наш „привіт", поки ми не зникнемо в місті. І люди й коні денним переходом були доволі втомлені. Тому рішили ми занехати приємності нагнати страху окупантам, ніжним чекістам в губерніяльнім осередку. А шкода. Цікаве було б тоді переживання самого от. Арсеня.

Звертаємо праворуч на Винницькі Хутори, Селянам даємо сіль і жадаємо лише хліба, бо ковбаси маємо, та вівса для коней. Дуже хутко баби з хлібом, а чоловіки з вівсом обступили вози з сіллю. Котрийсь козак, маючи кріс на плечі, взявся за ролю крамаря. Купець хоч куди! За короткий час має повний віз вівса та пів воза хліба! Вечорієє… Ніхто з нас не знає гаразд тут околиці. Правда, за російської влади був я тут у полку „ротним командиром" і кілька разів мав тут вправи в 1916 році, та тепер не пізнаю тієї місцевости.

Я, завдяки своїй обережності, ще не зсідав із коня, а обїздив навколо й оглядав терен на випадок бою з червоними. Бачу, підїздить до мене семінарист Хмара з Київщини й каже, що на стійці при краю хуторів козаки затримали в блискучому фаетоні трьох большевиків. Трійкою коней править обмундірований і озброєний большевик. Хмара оповідає, що один, сивенький уже, большевик дуже накидався на козаків і питав, хто їхній командир.

По дорозі беру з собою ще кількох козаків, підїздимо, а фаєтон їде нам назустріч.

— Ви командір? — питає по-московськи большевик із сивенькою спичастою борідкою.

— Так, я — кажу.

— Як ви сміли дати наказ нас затримати? Як ваше прізвище? Арештую вас!

— Обережно, товаришу, з арештомІ Хочете знати моє прізвище? Я — отаман повстанців Орел!

— Ах! — крикнув сивенький панок і сів на мяке сидіння до двох своїх товаришів, які без слова прислухувалися цілій розмові.

— Роззброїти! Забрати всі документи! — даю наказ.

Переглядаю хутко документи. Бачу, що сивенький панок — це голова Ревтрибуналу при 1-шім Кіннім Чер. Козацтва Корпусі, тов. Вернер. Два інші — члени Рев. трибуналу. Всі мають партійні червоні білети. Озброєні всі три в маленькі японські кріси та револьвери „Штаєр" в австрійських футералах.

Військових корпусних чекістів витягли козаки з фаєтона й уставляють до розстрілу. Візник, бачучи всю цю процедуру, раптом затягає свою трійку коней батогом І хоче втікати. Коні скочили, але один із козаків прицілився і першим стрілом поклав відважного погонича, Інші були вже на конях і дігнали фаєтон, спиняючи коні. За хвилину, під сальвою шістьох козаків, попадали мертві комуністи, Я дав наказ розстрілу без відома Карого, якому потім здав звіт. Коней козаки випрягли, а упряж і фаєтон залишили на Винницьких Хуторах.

По короткім відпочинку рушили ми вечором у північно-східньому напрямку. Переїздимо залізницю з Винниці на Козятин, потім їдемо дорогою, хуторами, врешті селами до калинівського лісу. Ранком наїхали на пором, яким, по 8 коней, переправилися під Музяковим на правий беріг р. Богу. Була це хвилина небезпечна. Тому я негайно вислав стежі вперед у лісок тракті Музяків-Янів. Інші стежники пильнували безпеки переправи на лівім березі Богу і переправились до нас як остання партія.

Ідемо всі по знайомій мені дорозі, яка йде з Музякова до Янова. Зустрічаємо дві фірманки з військовими, які з певним занепоєнням підїздять до нас. Задержуємо їх і питаємо, хто вони і звідки? Піші курсанти, їдуть з Янова, де були на забаві, а тепер вертаються до міста Музякова. Є з ними „курсовий красний командир", а всіх курсантів 12 осіб. Я порозумівся очима з от. Карим. Даю знак своїм козакам і командую: „Руки вгору"! Козаки, які позлазили з коней, хутко відбирають кріс та револьвер від совітського старшини. Наказую звязати совітських „юнкерів" парами, відпровадити і порубати шаблями. По кількох хвилинах замість кандидатів на старшин лежала купа мяса…

Ідемо цілий час лісом, оминаємо Каміногірку, про яку вже була мова, і підїздимо до Слобідки. Тут задержуємося. Я пішов із кількома козаками до хат знайомих селян. Питаю за новинами. Цікавий я, що чути про моїх козаків. Всі мої козаки е також у Шепеля.

Я незвичайно втішився цими відомостями і поінформував от. Карого. Прийшов до дому козак Петро Швець. Мати йому сказала, що ми є, і він негайно прибув до нас. Петро потвердив усі

відомості і добавив, що червоні підчас моєї відсутности дуже натискали на козаків Грабарчука, Лиха й Сензюка. Тому ці групки влились до от. Шепеля і всі є в лісі під селом Треповський Майдан. Петро Швець подав сумну новину: в одній сутичці був ранений легко в бік козак Тропа із Слобідки; він хворував на падачку; після поранення слабість так опанувала організм, що затовкла Тропу на смерть. Всі козаки зробили щирому товаришеві трумну й поховали його з повним озброєнням.

П. Швець сказав іще одну річ, яка мене дуже вразила. Кілька днів тому до шепелівців прибув козак Мандзюк у товаристві ще одного типа, в якому козаки з Літина пізнали представника Губчека з Винниці — тов. Сєрдітова. Сєрдітов прийшов із Мандзюком і не сподівався, що його пізнають козаки з міста Літина, куди часто Сєрдітов приїздив і говорив прилюдно, як представник совітської влади та грізний агент черезвичайки.

Деконспірація Сєрдітова рішила долю обох. Вчора Шепель наказав Сєрдітова І Маздзкжа розстріляти. Чого Мандзюк із головою ЧК хотів від Шепеля і як вони думали обдурити його, того Шепель не знав, але не важко було догадатися. Лише треба дивуватися глупоті, чи дурній відвазі такого совітського представника влади, як голова губерніяльної, чи окружної черсзвичайки. Чи в своїй наївності Сєрдітов думав, що повстанці такі наївні чи дурні. А може козак Мандзюк охарактеризував так повстанців, що, при довірї моїм і шелелівців до нього, він дасть можливість самому шефові черезвичайки прислужитись перед своїм начальством і мати до того цікаві переживання? Мовляв, що ви, товариші, можете, — я, наприклад, був серед сотень „бандитів" Шепеля, а потім Орла, удалось мені їх знищити, а вони, дурні, не полапалися… Аж тепер мені ясно стало, куди подався мій „довірений" і відважний козак Мандзюк, від якого я не мав таємниць: до винницької губчека! Коли хоче Бог когось покарати, то відбере йому розум, — кажуть люди. Мандзюк був за української влади агентом української контррозвідки в Літнні. Не одного тоді комуніста розстріляв, чи спричинився до розстрілу. Потім був зо мною і не одну червону душу вигнав з большевицького тіла. Раптом така людина йде до ворога бити поклони, кається, приймає комуністичну віру, чи доктрину і все, що було перед тим святе, за що проливав він свою і ворожу кров, стає нічим! Не розумію морального стану таких людей. Невже сумління мовчить тоді? Мені здається, що в таких обставинах дуже легко збожеволіти. Коли Мандзюк згинув, то це єдиний для нього вихід.

Того дня ми спокійно перебули до ночі й цілу ніч відпочивали по довгому рейді. Шевцеві я сказав, щоб він

повідомив моїх козаків і отамана Шепеля про паше прибуття. Завтра рано ми приїдемо до Шепеля. Настрій в мене дуже добрий. Отаман Карий, думаю, не дурно сюди приїхав: наша кіннота та Шепелева піхота, це велика сила.

Ранком я сідаю на коня й іду до місця постою Шепеля. Бачу знайомі обличчя. Кого не знав, запізнаюся, бо було чимало старшин ізза кордону, з польською табору інтернованих. Дивує мене, що серед повстанців є дні пані, які ризикнули із штабом Шепеля прибути з Польші сюди. Одна була в Рівнім — брунетка, а друга висока, стрункa блондинка. Сказали вони мені свої призвища, але я їх не запам'ятав.

Ми сидимо в групі старшин на траві, козаки цікавішої вдачі навколо. Я оповідаю про наш рейд з Київщини на Брацлавщину, про зустріч з от. Арсенем, який амнестірований, про наш намір зустрітись з отаманом Лихом та Заболотним. Коли згадав про амністованого Арсеня, Іван і харитон Паньковецькі — старшини штабу Шепеля саркастично всміхнулися. Самого Шепеля десь не було й він не спішив мене привітати. При кінці кажу старшинам попередити своїх козаків, щоб не було стрілянини, коли їхатиме з відділом от. Карий і от. Пугач. Потім я попросив вибачення, бо не спав кілька ночей підряд, ліг і хутко заснув.

Скільки спав — не знаю. Збудив мене удао в голову і в лице мавзером. Відкриваю очі й бачу над собою злюще обличчя якогось типа. Кидаюся до своєї зброї: револьвер і кріс забрав хтось, коли я спав. Блиснула думка, що це большевики біля мене. Був, мовляв, бій, я міцно спав, шепелівці втікли, а мене, раба Божого, зловили сонного.

— Стрєляй, сволочь, я ваших много розстрєлял! — кажу до типа з мавзером.

Раптом чую, що мене хтось сильно вдарив між лопаток ззаду.

Оглядаюсь. Стоїть „поручник" Іван Паньковецький із крісом, Це він мене так вгатив. Тоді я зорієнтувався, що це непорозуміння.

— Що ви, подуріли? — кричу, — Що це все значить? Чому напали на мене? Коли є якесь непорозуміння, то з початy виясніть справу, і потім знущайтеся. За хвилину прибуде от. Карий і 70 козаків, прошу питати їх. Ви за цей напад будете відповідати, як не тепер, то я майбутньому.

Прибігає задиханий от. Шепель. Худе, мале створіння. Злющі оченята бігають. Приступає до мене і шукає чогось в кишенях. Знаходить в кишені штанів ручну гранату.

— О, і отаман починає заглядати до кишень! — говорю іронічно.

— Звязати йому руки й привязати до дає він наказ, який

виконують.

Від удару люфою бракує мені віддиху: болить мене в грудях щораз сильніше.

— Панове, — кажу, — бачу, що ви всі подуріли разом із вашим отаманом!

Біля мене залишаються брати Паньковецькі на варті, решта десь зникає. Чую крики: „Стій! Стій! Руки вгору! Злізай з коней!" По кількох мінутах іде Карий, Пугач і всі старшини та козаки без зброї. Значить. Шепель посмів нас всіх обеззброїти! Герой! Чи Шепель і всі його старшини і козаки стали большевиками? На повстанні, коли нерви людей напружуються до краю, все можливе. Я бачив уже не одну річ неймовірну….

Отаман Карий, Пугач і Шепель сідають недалеко мене. Звертаюсь до Карого:

— Пане полковнику, виясніть мені, що це все значить? За що мене цей „великий вождь" побив і наказав привязати до дерева? Хіба за ці безсонні ночі, за відвагу, за працю на користь України я дістав від Шепеля нагороду? Ми не шукали теплих місць в Польщі, зиму й літо боролись, а тут маєш подяку! Приходять великі отамани до нас, між собою сваряться, обеззброюють один одного, а нам тут чуби тріщать. Я в Польщі не був; то ви йдіть собі до Польщі і полагоджуйте свої порахунки, а нам дайте спокій. Ти, Шепелю, не забувай, що я тебе вивів в люди в 1918 році, — лишив тобі курінь для повстання, коли з другим куренем в січні 1919 р. я поїхав на фронт. Я був присланий до тебе Головним Отаманом Петлюрою вліті 19-го року, то ти боявся моєї популярності серед козаків. Я це зауважив і відійшов від тебе, хоча хотів тобі щиро помогти тоді. 1 тепер ти, отаман, зробив дурницю: не забувай, що в тебе є 45 моїх, таки моїх, козаків, які он стоять при зброї і дивляться понуро на цю цілу історію. Вони знають мене краще, ніж тебе. — Може кажеш їх обеззброїти? Ониску, — кричу, — йди сюди! Чи ти віриш, що я є зрадник?

— Ні, пане отамане! — відповідач козак.

— Пильнують усіх наших козаків! — кажу. Мої слова зробили велике враження. Харитон Паньковецький сів біля мене і почав шепотом говорити, що їхній отаман заховується дійсно, як божевільний. Він вірить, що це все непорозуміння. Причиною є козак Мандзюк, який на допиті сказав, що вів амнестірований, що на цих днях прибуде отаман Орел-Гальський з Київщини і він є „амнестірований". До большевиків перейшов Кравченко-Пугач та що в тов. Сєрдітова була відозва підписана призвіщем „Кравченко-Пугач."

— Нехай і так, — кажу я, — але чи можна вірити одній людині, яка хотіла мститися після своєї смерти в той спосіб, щоб

опісля було ніж нами непорозуміння? І Мандзюк досяг свого. Відозви за підписом от. Кравченка-Пугача — чи це не пропагандивно-агітаційний вибрик, щоб вносити розлам у ряди повстанців? Чи ви й Шепель переконані, що десь в гайсинському повіті нема відозв, припустім, для козаків от. Лиха за „підписом" от. Шепеля? Коли ми сюди їхали, то під Яновом зловили 12 большевицьких курсантів з червоним командіром. Пошліть їх туди і в ліску над дорогою є їхні трупи. Це я їх із своїми козаками порубав. Амнестіовані хіба не стинають большевицьких голов.

У цей час Шепель балакав з Карим і Пугачем. Харитон Паньковецький встав і підійшов до Шепеля, якому, видно, говорив, щоб мене відвязав від дерева. Карий так-само цього вимагав. Київські козаки були без охорони, обезброєні. Ті мої козаки, які були з Поділля на Київщині, знали багатьох козаків, які тепер з нами приїхали. Не зважаючи на непорузуміння Петро Швець, Онисько Грабарчук, Василь Сендзюк балакали з київцями. Повстанці з Київщини обурювались, що їх обезброєно, особливо мені всі співчували. Витворилась така прикра ситуація, що мої козаки, які були до цього часу в Шепеля, всі мали в руках зброю і стояли окремо: ніби очікуючи наказу від мене. Київці майже всі мали в кишенях револьвери, бо при обезброєнні здали тільки кріси та шаблі.

Шепель, видно, зорієнтувався, чим все пахне, і дав наказ відвязати мене. Я зажадав своєї зброї, Обмив обличчя, яке було скривавлене, але ходити не міг, бо боліли мої груди, з горла йшла кров. Принесли мені один револьвер і кріс. Шаблі й другого револьвера „не знайшли". Карому й цілому відділові дали лише коні, багато сідел позабирали і поховали. Зброї не дали, за вийнятком кількох старих крісів та втинків.

Перед вечером Карий і козаки підійшли до мене й почали просити, щоб я з ними їхав. Я попробував сісти на коня — не можу вилізти на сідло. Підсадили мене, але їхати я не міг, бо легені боліли. Тому попрощався з київцями, їхніми отаманами і залишився.

Підбігає в корчах О. Грабарчук і питає, що мають робити його козаки і взагалі всі ті, які були раніш у мене? Є побоювання, що Іван Паньковецький їх обезброїть вночі, бо він бачив із Шепелем поставу козаків.

Кажу Ониськові, щоб всі козаки мої від Шепеля відійшли, просто одинцем втекли і зібрались на Кипоровім Яру ще тієї ночі.

Грабарчук додав, що Шепель радився з Іваном Паньковецьким, як постріляти всіх київців із отаманами, але зрезигнував, бо „багато крцати".

Виходить, що нас було забагато, щоб усіх розстріляти. За що?

Яким правом? Правом отамана — півбожевільного? Що там у Польщі між ними вийшло? То отаман Карий повідомляє всіх повстанців, щоб розстріляти Григорчука-Барського, б. начальника „штабу" Шепеля, то знову от. Шепель був би безперечно розстріляв його, а при ньому й мене, Пугача і всіх козаків, коди б їх було не 70, а 17. Бодай найголовнішим моментом, що стримував його, було те, що мої козаки, які були в Шепеля в часі моєї відсутности, були на сторожі. Я навіть запитав, що зробив би Онисько, Петро, Максим, Василь, які творили осередок провідників серед своїх козаків, коли б Шепель, наприклад, хотів мене розстріляти? Грабарчук каже, що козаки навіть сподівалися такого кінця, але були всі на сторожі й мали вже кинутися на штаб Шепеля і їх усіх вимордувати разом із їхнім дурним, трусливим отаманом. Дійшло в лісі, де стояли шепелівці вже 3 тижні, до того, що Шепель наказував козакам гонити на деревах сорок, які скрекотали, бо це його нервувало.

Шепелівці, оповідає Онисько, це голота без сумління. Ходять у підштанках, бо штанів не мають, ночами в Майдані Трепівським, Миколаївці й у інших селах крадуть баранів, овець, свиней у селян. Бували випадки ґвалтів над дівчатами із Сандрак. Їх зловили шепелівці в лісі, зробили своє й пустили, а отаман на це не реагує, лише панічно боїться большевиків, ніби душа його передчувала свій кінець.

Приклад аморальности давав для козаків „перша особа після Шепеля" — поручник (в справі ранги ще треба було б дискутувати) Іван Паньковецький. Він затримав у районі Кожухова молоду 16-літню дівчину, сестру якогось комуніста з Літина, І не пустив її додому, чи до Хмельника, куди вона їхала, а взяв із собою і вже 2-ий тиждень при козаках спав із нею під одним плащем.

Шепель, як прибув через Волинь із району Корця в літинський повіт, так і сидів у Хмельницькім лісі під Тренівським Майданом, не рухаючися з місця, цілих три тижні. Большевики його не зачіпали, бо сам голова черезвичайки з Винниці шукав із Шепельом іншої боротьби, чи порозуміння, поки сам не згинув. Тепер треба сподіватися, що довго так шепелівці не будуть спокійно сидіти й червоні їх із насиджених місць почнуть викурювати. Три тижні Шепель трусливо змарнував: люди обдерті, босі, без коней і погано озброєні, Зброї, здобутої на нашому відділі з Київщини, не ставало для всіх. „Правдиві" шепелівці дивились із заздрістю на київців та на козаків Ониська Грабарчука, М. Лиха і В. Сензюка. Є поговірка, що „стояча вода гниє", так само „гнили" шепелівці і сам Шепель.

Він не розпочинав ніякої акції, бо вірив закордонним версіям,

що буде війна поляків із большевиками, що вийде ціла українська армія під проводом Юрка Тютюнника — також отамана. А тоді Шепель буде великим вождем якоїсь, найменше, дивізії, або матиме адміністративну владу в якімсь губерніяльним уряді.

Вже минав місяць серпень, армії зза кордону не видно було. Зрештою, таку віру у вихід цілої української армії на чолі з генералом Тютюнником з Польщі, мали ті всі старшини й отамани, що приходили з Польщі. До них належав і от. Карий. Нехай виступить армія, але до того часу ген. Тютюнник повинен мати пляцдарм на теренах України. Хто його приготує? Тільки активні повстанчі сили. Тому то ми не повинні були оглядатися на немічних вояків Тютюнника, які вийшли чи вийдуть з польських таборів інтернованих. Поляки напевно не дадуть своєї найкращої зброї тій армії, яку вже раз зрадили. Не вірив я, щоб польський уряд тепер бажав собі дипломатичних комплікацій із східнім сусідом за гарні очі українців з таборів. Коли там хтось щось робить, то тільки кілька представників генерального польського штабу. Робитимуть обережно, щоб польський загал не знав про „авантуру". Робитимуть так, щоб в разі протестаційних нот Москви поляки могли сказати, що „ми нічого не знаємо". Мовляв, поодинокі люди, поодинокі групи тих людей „повтікали" з таборів і пішли на совітську територію.

Коли так, то „армії" української — роздумував я далі — буде небагато, найбільше кілька тисяч. Нещасні, збаламучені своїми провідниками козаки і старшини з таборів, замість одностроїв, отримають якісь лахи, а замість доброї зброї — непотрібний полякам „хлам". А вийде українців 2–3 тисячі з таборів, то, мовляв, щасливої їм дороги, бо полякам будуть зменшені кошти утримання їх в таборах. Якщо переб'ють їх більшовики, то теж невелике лихо — менше їх буде в Україні, бо в межах Польщі своїх українців — „русінуф" є 6–7 мільйонів. Треба думати, що в майбутній національній політиці це тяжка колода для польської держави. Коли ті грубі мільйони не будуть винародовлені, то можуть польську республіку розсадити з середини. Було б дуже добре, щоб на „свою" Україну кілька тих мільйонів пішло з теренів Польщі…

Чому ж так довго нема чутки про вихід українського війська з Польщі? Вже друга половина місяця серпня кінчається. Жнива скінчилися й окупанти ввесь хліб вивезли з України, а до хліба й решту беруть. Червоне військо, переважно кіннота, зайнялась „хлєбовикачіванієм". З повстанцями боряться лише відділи черезвичайок. Загал населення не вірить в якусь поважну акцію восени і повстанці починають зневірюватись. Висланці з Польщі прибули пізно, переважно на початку місяця серпня. Вони повинні

були цілою масою зявитись з конкретним завданням весною, а за весну й літо підняти такий рух, щоб червоні не могли собі місця загріти. Місяці липень і серпень треба було використати на прихід інтенсивної української армії.

Чи ж можна мати надію на побиття сильного московсько-жидівського окупанта, щоб прочистити дорогу для армії, коли одні повстанці їздять по всьому Правобережжю і організовують повстанчий рух, а другі заломлюються, ідуть на амнестію, а такі, як Шепель, нічого не роблять, сидять павуками в однім місці та грабують населення. Коли до них прибуде хтось необережний, то його побють, роззброять і без зброї виженуть.

Тут хочу висловити кілька думок про українських отаманів і так звану "отаманію". Я — старшина регулярної армії, але доля судила так, що мене також титулували отаманом та мав я оказію бачити й запізнати не одного повстанчого отамана. Що це таке отамани й отаманія? Ми часто чуємо слово "отаманія", говорене з призирством, іронією та зневагою. Почуєте, що самолюбний спритний ґешефтяр, коли когось не любить через те, що не вдалося другого обдурити, каже, що то "отаманія", бо його не послухав! Бачите українського громадянського діяча, що висуває свою персону всюди на перше місце. Тільки чуєте від нього: "я", "я", "ми"… а сам він дурний і обмежений тип, із якого розумні люди сміються. Він обурюється на людей і кричить на своїх противників, що це, мовляв, "отаманія". Говорите з генералом, полковником, який лає всіх своїх товаришів — генералів, полковників, критикує їх, критикує Накази Головного Отамана Петлюри, уряду, військового міністра. Коли спитаєте, чого він такий лихий на всіх, то він вам скаже, що все це "отаманія".

Всі "регулярники" з армії не люблять повстанських отаманів. Коли якийсь отаман із повстанцями прибував до т. зв. регулярної армії і ставився до послуху, то кадровий генерал чи полковник давав звичайно наказ обеззброювати повстанців, а отамана арештовував лише тому, що той отаман був самою українською стихією — вибуховий, рішучий, відважний. Конкурента треба було боятись, а щоб не почуватись із своєю слабенькою душею і характером непевно, то треба такого унешкідливити. За революції — казали — цілком вистарчить "регулярних" метод, засвоєних із часів світової війни! Цими методами так "побили" революційних большевиків, що самі попали до таборів у Польщі.

Проте, коли зберуться генерали 6-7-ми українських дивізій, припустимо, в Жмеринці на військову нараду, скликану своїм Начальним Вождем Петлюрою, то перед нарадою генерали почнуть дискусію, чи не варто було б усунути й арештувати Головного Отамана. Це факт історичний! Чи це не є "отаманія"?

Читаєте висновки українського журналіста з минулого: ніхто не винен, лише повстанчі отамани згубили Україну! Чуєте розмову українського партійника, політика: всі, що є поза його партією, чи організацією, все це — "отаманія". Отже вдивляйтесь і вслухайтесь у слова тих, які говорять слова "отаманія", і побачите, що власне в їх душах жевріє ота "отаманія". Будете бачити ту некарність, розхрістаність, трусливість, еґоїзм, безідейність, демагогію й впізнаєте деструктивну "отаманію".

Отамани однак боролися, гинули; нові на їх місце зявлялися. І отамани люди, із всіма добрими й злими людськими прикметами. Були серед них не старшини, а звались старшинами. Хіба це можна їм брати так суворо за ганьбу? Коли він мав відвагу ставати провідником, то царський наказ не є для нього такий-то важний у відношенні до авансу. Кажуть, що отамани були не карні, мало здисципліновані. Були й такі.

От. Карий із своїм відділом поїхав на Київщину, а я самотній із вірним товаришем-конем „Каштаном" пішов слідом за повстанцями, ведучи коня на поводах. Ледь йшов, держучнсь Каштанової гриви, а руками не міг порушувати через біль в плечах. Віддихав злегка і часто, бо втягати повітря в легені не міг. Часто сідав та відпочивав. З Шепелівцямн не міг залишатися з таких причин: раз, що вони могли мене крадьки вбити, щоб я пізніше не мстився за кривду; друге, щоби мої козаки не відійшли від Шепеля, бо коли мене не буде, то не матимуть до кого йти; а третє я відчував страшенно кривду, заподіяну мені і всім повстанцям з Київщини без причини.

На Купорів я не міг дійти: туди треба було мандрувати з 10 км., тому я лишився під селом Слобідкою, недалеко одного хутора, в густім ліску, біля якого була керничка. Коневі приніс із поля два снопи вівса невідомого мені власника і сам ліг біля нього. Чорні думи снувались у голові; врешті заснув удосвіта. Вдень йти, чи їхати з моїми силами важко, тому я на тім самім місці перебув до вечора. Про небезпеку чогось не думав, зрештою в гущавнику мене ніхто не бачив. Брезентовим відром напоїв коня. Шепелівці були від мене 4–5 км. Коли б большевики хотіли мати з ними діло, то знають напевно, де вони, а в цій околиці не будуть повстанців шукати.

Турбувало мене, що мої козаки, які цієї ночі покинули Шепеля, будуть на Кипировім Яру без мене. Однак один день вони дадуть собі раду і догадаються, що я не міг доїхати та затримався десь недлеко. Про місце постою большевики знали, перехід р. Бугу в м. Янові отаманом Карим будуть знати, або вже знають, тому нікого на Кипаровім Ярі не будуть шукати.

Вже вечір. Ще раз напоїв коня, який цілий час спокійно

лежав, не іржав. Як ось виліз на коня і помалу поїхав. Від родичів слобідських козаків довідався, де вони стоять. Здибаю старшого брата О. Грабарчука — Давида. Він мене привів на місце, де були всі козаки, 42 разом. Трьох кудись вислав от. Шепель і вони не прибули, коли решта відходила від Шепеля. Відійшли всі разом, зробивши збірку в 500 метрах від табору Шепеля, якому нічого не говорили. Так само люди Шепеля не спостерегли вночі, що мої козаки відходять. Вони лише рано зауважили їхню неприязність, але що вже могли порадити? Панковецькі, особливо Іван, міг собі біситися, що так сталося. Напевно доказував, що коли б були пустили кулю в лоб Орлові — то не дійшло б до такого стану.

Я вияснив всім козакам, що було на Київщині й чому раніш я не міг приїхати, розказав про Всеукраїнський Повстанком, дезерцію Мандзюка, прихід отамана Карого, наш рейд по Київщині та Поділлю і про сподіваний прихід українських військ зза кордону. Обеззброєння нас Шепелем я уважав за злочин, їхню діяльність, чи правильніше, бездіяльність я осуджував. Треба нам розростатись, організуватись і битись з червоними, нападаючи на них. Тому нашим першим завданням є здобувати коней для всіх наших козаків. Онисько сказав, що його козаки в числі 9 душ мають коні і сідла заховані по господарствах. Коні їх працювали підчас жнив, коли вони були у Шепеля. Козаки Сензюка і Лиха були без коцей. Орієнтуюсь, де б здобути коней.

Давид Грабарчук каже, що в Уродівській цукроварні і горальні можна буя взяти до 16 коней і стільки ж і Янові, де стоїть команда залізничої черезвичайки в дворі б. польського дідича Холонєвського і на станції. В іншім місці не можна було зробити нападу на кінну частину, бо кіннота стояла по містах більшими скупченнями полками, бригадами та була далеко від нас. Чатувати на сотню, чи дивізіон десь на шляхах я не міг, бо не мав розвідів, фактично ще не вспів їх перевірити і пусгити в рух.

Після перепровадження докладних розвідів протягом дня в Уладівці, ми звечора підсуваємося через р. Бог провізоричним мостом до цукроварні. Знаємо, що там є 80 большевикіа охорони. Обеззброюємо варту і атакуємо касарню… Червоні зааляpмувались і відстрілюються. Ручними гранатами здобуваємо партер, — большевики втікають на поверх і звідти бороняться. Я наказую вилучити електрику, щоби цукроварня була в темряві і щоб нас не видно було на площах. Хочу конче здобути перший поверх; йдемо по сходах, стріляємо, кидаємо гранати: червоні відстріляються далі; маю одного раненого в плече. — „Давайте, козаки соломи, нафти, смоли в коритар" — командую. По кількох хвилинах будинок починає горітн. Солома з гноєм димить немилосердно і дим іде на поверх де душаться червоні.

Кричимо, щоб здавались, бо будуть в огні вискакувати і тоді всіх перебємо. Вони не здаються, а будинок починає палати. В його полумї згинули всі большевики, ніоден не піддався. Показуючи на будинок, я сказав свом козакам: „Хоча то й вороги, але згинули по вояцьки, з честю; вони дають приклад, як всі козаки повинні вмирати!" Цукроварня була в наших руках. Козаки почали сідлати і виводити без сідел коні, яких було з 50, але ми вибрали лише 20 коней. Забрали також 2-х верхових большев. коней. Більш ні до кого не заходили. Не прийшло нам до голови заглянути до каси: пощо нам совітські папірці? Шкода часу, бо ми ще по дорозі маємо заїхати до горальні. Там була так звана „вітка" — цебто розведений водою до 30°/о, спірт. Для селян на виміну, та і для своїх козаків така „вітка" пригодиться. Тим більше, що ми, недобре відживлялись: гарячу страву мали рідко, а відживлялись здебільша сухою їжою. До хліба, сала, цибулі і часнику добра чарка „вітки" якраз підходить. В горальні знайшли ми бочку, козаки відрами налили горілки, запрягли коні і воза та з своїм козаком-фірманом забрали 20 відрову бочку з собою. По дорозі назад коні проваджено лісом боками, і колеса воза обкрутили ми перевеслами, щоби згубити сліди до місця нашого постою. Отаборились ми на славнім Кипоровім Ярі.

Коні для козаків добра річ, але буває з ними клопіт. Вже кінець серпня, на ланах совхозів і в селян нема снопів вівса, не стоїть він і на пні. Маємо 32 коней, бракує ще 5 сідел, які козаки зшивають з сухої трави та з мішків і дочіплюють до них якимсь робом стремена. Після „вітки" настрій веселий. В звичайних відрах зварили козаки бичка. Знайшлась сіль, перець, бобкове листя, цибуля і картопля, Мяса було більше ніж юшки, але смакувало нам.

По двох днях відпочинку, 1 вересня 1921 р, роблю докладні розвідки в містечку Янові й опівночі нападаємо на „Ортчека" та залізничу стацію „Холопієвськ". Службовці в маєтку не бороняться також. Кількох чекістів розстріляно, міліцію розігнано. Здобуваємо 10 коней із сідлами і виїздимо знову в ліс, де підряд кілька днів переїздили з місця на місце. Вечорами заїздили до сіл і по короткім побуті знову на ніч отаборювались у лісі.

Одного разу стоїмо в лісі під Слобідкою. Раптом чуємо в напрямку Треповського Майдану сильну стрілянину. Ну, думаю, червоні нарешті добиваються до відділу от. Шепеля. Стрілянина тривала з півтори години і перейшла в поодинокі рушничні стріли, а потім зовсім затихла. Ще пройшло біля 2-ох годин. Є 10 ранку. Чуємо розмову і бачимо, що лісом іде гурт людей в нашім напрямку. Ми одразу орієнтуємося, що це втікають шепелівці. Повстанці підходять ближче. Бачу от. Шепеля, всіх братів (було їх

5) Паньковецьких, кількох старшин і 2 жінки, — разом 12 осіб. Виходжу до них і кажу/щоб затримали: ь біля нас. Я буду більше гостинний, ніж вони. Звертаюсь до от. Шешепля і кажу йому, щоби він і ввесь його штаб були цілком спокійні. Я забув про заподіяну ним мені особисто кривду і обеззброєння моїх приятелів із Київщини, в імя боротьби за Україну.

Ми не мусимо мати порахунків в імя ідеї. Коли штаб підходив, ми здалека його бачили і могли були зробити засідку, кращу від большевиків, всіх обеззброїти і постріляти. Чи маю — кажу на доказ моєї щирости — вислати своїх кінних по решту його козаків, щоб їх зібрали і сюди привели?

От. Шепель згодився. Висилаю 10 козаків з Лихом, який по кількох годинах приводить до 70-ох козаків Шепеля. Люди сумні, обдерті, як биті пси. Друга половина козаків Шепеля десь розбіглася по лісі. Червоних було не дуже багато; 2 сотні кінних і сотня піших. Вони попали на місце постою шепелівців несподівано. Частина кращих козаків відбивалась, інші пішли врозтіч, а штаб із Шепелем відійшов в наші ліси.

Послав я своїх козаків до села Брусленова купити 5 баранів, які згодом селянин пригнав на Слобідку. Негайно різники взялись до роботи і по кількох годинах був добрий обід із нашою горілкою. Один старшина обділив рівномірно всіх козаків „віткою". Моя сторожа не дрімала і пильно дивилася на всі боки; особливо стежі слідкували в напрямку Треповського майдану. Я сподівався, що червоні, розігнавши шепелівців, будуть по їхніх слідах посуватись до Кипорового Яру.

Ми весело розмовляли, були немов одним відділом. Шепелівці в голос говорили, що уявляли собі повстанчу діяльність так, як бачать у нас: є коні, добра зброя, козаки одягнуті, зжиті, певні себе, люблять отамана, є що їсти і випити, а у них… пожалься, Боже!

Шепель звертається до мене і каже, щоб я, маючи коні, поїхав у летичівський повіт, бо в тім районі нікого нема. Виходить щось у роді наказу.

Зазначаю от. Шепелеві, що після випадку, який я мав у його відділі і від нього, не може бути мови про мою співпрацю з ним і під його наказами. Зрештою одного слова „Шепель" мало, щоб наказувати таким, як я. Хто з на, чи ті, які прибувають зза кордону, не мусіли б підлягати тим, які більше зорієнтовані на місці.

Нашу розмову перервало кілька стрілів. Прибігає козак-шепелівець і каже, що він з одним хорунжим був на хуторі по тютюн. Надїхали большевики і забили хорунжого, а козак втік.

Тепер большевики стріляють на мою стежу, що стежить за

руха ми червоних і хутко будуть тут.

За хвилину приймаю звіт від козака. Даю своїм кінним наказ сідати на коней і рушати за мною. Звертаюся до Шепеля, щоб його піхота розгорнулась на краю ліса та слідкувала, що буде. Завважаю одну червону сотню під Слобідкою, а друга іде лавою від Миколаївки. Рішаю непомітно садами Слобідки підїхати до самих большевиків і заатакувати їх, коли їхатимуть на ліс, збоку.

Так і сталося: червона сотня з 90 кіннотчиками порівнялася з нами. Може вони й бачили кількох кінних, але не думали, що це повстанці, бо перед тим гонили повстанчу піхоту. Своїм скупченим козакам, яким в голові ще шуміла „вітка", наказую цілою силою коней вдарити на червоних. Кричатимемо „Слава!", коли будемо їх рубати. Нас від червоних ділить один хутір. Вони до берега ліса під'їздять обережно, в лаві. Ліве їхнє крило зараз заатакуємо.

Вилітаємо. Бачимо вже перелякані обличчя червоних. Кричу „Слава!" і рубаю першого, що навинувся під шаблю. Рубають мої козаки. Червона сотня повертає коней і втікає, а ми женемося за ними. Втеча ворожої кінноти найкращий момент до її знищення другою кіннотою.

В погоні здибаємо большевицьку тачанку, яка не стріляє. Я з Ониським Грабарчуком пустився за нею, та трудню її дігнати. Зарубали ми з 15 большевнків, але зловили всього 4 коней, решта втекла за большевикамн. Від трупів козаки позабирали шаблі і крісн з набоями.

Я дивлюся, чи часами большевицька піхота не візьме нас в „перепльот". Ні, її нема — певно залишилась в Треповськім Майдані. По короткім відпочинку, використовуючи добрий підхід рот. Ідемо назустріч другій большевнцькій сотні. Та вона вже не далася заскочити. Це трудно було зробити вдень, у відкритім полі. З відлеглости 1 км. друга червона сотня завернула перед нами в село Миколаївку. Оннсько Грабарчук зліз з коня і післав їм вслід кілька серій з легкого кулемета.

Вертаємося до шепелівців переможцями. Ми задоволені із себе. Уявляю, що думав Шепель, його штаб і козаки. Мої козаки кажуть до шепелівців: „Оттак у нас воюють!"

Ночувати там, де ми бились з червоними, не можна було, бо завтра тут будуть большевнцькі перевертні. Тому ми, поховавши хорунжого в гаю на Кипоровім Ярі і прочитавши молитву над його могилою, виїхали за село Каміногірку, де в лісі стали на постій.

Іван Паньковецький, злий дух Шепеля, дивиться вовком на мене і моїх козаків, нічого зі мною не говорить. Шепель так само мовчить і бокує від мене. Лише Харитон Паньковецький, не знаю,

щиро, чи ні, кілька разів говорив зо мною, нарікав на Шепеля. Казав, що охоче залишився б у мене, але це йому не випадає. Сотник Ковбасюк і ще кілька старшин щиро балакали і нарікали на Івана Паньковецького та Шепеля. Виявилось, що одного старшину, який був у Шепеля, з бувшої юнацької школи і одну чорняву панну, яку я бачив, Шепель „вислав ніби за кордон з устними звітами", а в дійсності наказав двом козакам їх замордувати, бо „забагато знали". Ті козаки мали більше сумління, пустили обоє далі, а до Шепеля принесли куртку замордованого поручника. Обоє невинні, здається, перейшли до Польщі і хіба мали що оповідати емігрантам.

Сотник Ковбасюк і решта старшин з регулярних українських дивізій ніяк не могли допустити, щоби щось подібне було між повстанцями і взагалі існував такий негативний тип, як ославлений Шепель та його штабові „різники". Один з тих „різників" — Іван Паньковецький возиться з бабами. Відчувалося, що Шепель є номінальним отаманом, а всіма справами кермує І. Паньковецький, пан життя і смерти усього відділу. Старшини в числі 47 осіб просять мене, щоб я взяв їх до свого відділу, бо в цій душній і непевній атмосфері вони довше не видержать. Відповідаю, що з великою охотою взяв би їх до себе, але з моментів їм відомих не можу покищо цього зробити. Я взяв своїх 45 козаків, а решти не можу перетягати до свого відділу.

На другий день облава на Кипоровім Ярі. Ще не знаю кілька большевиків приїхало і що роблять. Облави я сподівався ще вчора, тому перейшли ми всі 5 км. від Кипорового Яру на південь за Каміногірку. Моїх і Шепеля людей є разом 125 багнетів і шабель. Всі хотітимуть їсти, тому я післав своїх козаків до сексота в Каміногорці, щоб реквірували у нього 1 % річного бичка. Рано наші кухари вже варили страву, коли почули ми далекі стріли з кулеметів на Кипоровім Ярі. Можуть собі на „ура" стріляти, але там нікого не знайдуть. Щоб нас не заскочили, пильно стережемось.

Чую незадоволення своїх і шепелевих козаків із поведінки І. Паньковецького. Багато з них звертається з домаганням, щоб цю його комуністку якось ізолювати. Паньковецький пішов кудись на нараду з своїми прибічниками. Я використовую відсутність І. Паньксквецького і даю наказ своїм козакам, щоб вони негайно повісили його коханку. Вмить мій наказ виконується тихо, без крику. Мотив такий: відділ Шепеля здеморалізований, коханка Паньковецького могла втекти, міг він її пустити на волю; тоді все, що чула й бачила гарна панянка комуністка протягом кількох тижнів, опиниться в черезвичайці. Для неї це була романтична пригода, а нас її свобода коштувала б чимало крови. Тому вона

згинула.

Надходить І. Паньковецький і бачить що його „симпатія" висить на дереві. Кинувся, як скажений пес і почав з револьвером допитуватись козаків, хто це зробив. Підійшов і до моїх козаків, які іронічно всміхались й сказали, що панна сама повісилась. Тоді він десь знову в кушах зник. Він знав, що панна сама не повісилась а її повісити міг дати наказ я або Ше пель. Видно, він справджував, хто дав наказ.

Мене він нічого не питав. Козаки слідили за Паньковецьким і мені доносили про його безсилу лють.

Облава почала зближатися до нас. Я дав наказ своїм козакам сідлати коней і відїздити ще далі на південь. Пре це попередив от. Шепеля і він так само дав наказ йти за нами. Стали ми пополудні в густому лісі на іювий постій між сел. Пеньківка- Яцківці в лісі на схід.

Тут Паньковецький почав нову інтригу та розсипав своїх прибічників у кущах в лаву, ніби проти большевиків. Мені доносять, що ті „заходи" спрямовані проти мене й моїх козаків; довідуємося від одного шепелівця, що нас шепелівці під командою І. Паньковецького хочуть обеззброїти. Бачу що дійсно козаки Шепеля в лаві і мають в руках кріси. Своїх козаків попереджаю, щоб не „ловили ворон". Частина була разом при повнім поготівлі, а частина на конях. Тоді беру з собою 4-ох козаків і йду до місця, де лежав пор. Шепель і Харитон Паньковецький.

— То ти, отамане, видав наказ поготівля проти нас? Чого твої люди лежать в лаві? Може хочеш нас другий раз обеззброти?

— Ні, я не дав ніяких наказів. То хіба Іван Паньковецький щось зарядив. Прикликати його до мене.

Харитон Паньковецький пішов шукати свого брата і хутко з ним вернувся.

От. Шепель почав його питати, чому козаки в поготівлі. Іван Паньковецький із крісом у руці щось мнеться і поглядає у мій бік із ненавистю та каже, що він може лише довірочно говорити, що сталося.

— Ні, говоріть при нас, поручнику! — кажу я. — Ви були і е джерелом інтриг. Вам, видно, шкода своєї коханки, а може вам захотілося наших коней, шабель, озброєння? Отож кажу вам всім, що посилаю вас до біса, а сам з своїми людьми негайно виїжджаю. Ви йдіть своєю дорогою, а я піду своєю. Вас я прийняв, як друзів, годував і щиро до вас поставився, забуваючи кривду, але другий раз кривди ви не всилі мені заподіяти. Мало того, я, при спробі провокації з вашого боку можу почати вас кропити, як чужих, і винищу всіх до ноги! Бувайте здорові!

Сідаємо негайно на коней і зникаємо гзальопом. Відїхали ми 2–3 км. І тоді зупинились. Я вияснив своїм козакам, що сталось і яка є на світі людська невдячність. Ще цілий другий день простояли ми в тім лісі, а ввечері вїхали до села Брусленова. Тут довідуємося, що минулої ночі попри Бруслень пройшов от. Шепель з своїм відділом на Грузький Майдан і в лісі під селом Соснами і Миколаївкою розпустив своїх козаків з тим, що штаб піде за кордон, а козаки залишаться на поталу без проводу. З Шепелем пішло лише 5 братів Паньковецьких і одна дівчина-блъондинка в напрямі с. Кусиковець.

Пізніше, в 1922 році я довідався про долю Шепеля і його „штабу", бо довго нічого не знав. Отож от. Шепель і Паньковецькі зайшли ще тієї ночі, як розпустили свій відділ, до села Вонячина, Це їхнє родинне село… Тут Шепель узяв у свого батька, якого пізніше розстріляли большевики, калитку з золотими грішми. З Вонячина відійшов штаб до с. Кусиковець, де задержвся в лозах при підтримці підхорунжого Осадчука. На прощання всі випили і пішли на захід.

В дорозі за м. Летичевом Федір Паньковецький, напевно за згодою решти Паньковецьких, напав на от. Шепеля і вбив його. Потім він відрізав Шепелелі голову, з якою прийшов до повітової летичівської чека з „вещественним доказательством" за амнестію. Чи амнестіювали червоні Ф. Паньковецького і як дового він ходив серед них — не знаю. Треба сподіватись, що невинна панночка, яка була з ними, поділила долю Шепеля.

Решта братів Паньковецьких перейшла до Польщі, де проживала в таборі інтернованих у м. Каліші. Серед інтернованих старшин і козаків у Каліші та Щипьорно вони пускали чутки, що от. Шепеля „замордував" отаман Орел-Гальчевський, немов за те, що в свій час Шепель обеззброїв його відділ. Ті чутки були асекурацією „на випадок слідства", щоб відвернути увагу віл самих Паньковецьких. Маю багато свідків серед колишніх козаків, — шепелівців, які чули інформації про смерть Шепеля від большевицького комісара з м. Летичева. Для нас це тоді була ревеляція. Брати Паньковецькі десь розвіялись по світі. Ті брехні Паньковецьких викликали неслушний до от. Орла жаль дружини і матері Шепеля, які тоді перебували в таборі. Врешті мав я відомість, що Іван Паньковецький у Польщі, коли виїхав з табору інтернованих, став агентом політичної польської поліції в Катовицях. Ця праця якраз відповідала його психічній структурі.

Самоліквідація відділу Шепеля у вересні 1921 року викликала в моїй душі прикрість. Чому одиниці його проводу позаломлювались?

Заломання Шепеля викликало в мої вдачі ще більший гарт і

завзяття: я рішив таки далі боротись і сказав собі, що при ніяких обставинах не заломлюсь! Ще можна боротись, хоч уже осінні дощі перепадають Треба тільки підійти зі своєю повстанчою тактикою до нових умов.

Трудно стає з вижившленням коней восени. Коні нас змушують заїздити до сіл, а тепер майже кожне село має большевицький продподатковий відділ. Може пізніше ми заховаємо коней по хуторах, як це нераз уже робили, а самі утихомиримось і перейдемо на піхоту. Тільки не маємо права розпускати своїх козаків, бо одиниці швидко згинуть.

Чому Шепель так панічно зліквідувався? Де подівся той рухливий, відважний і хитрий повстанчий ватажок, яким був Шепель упродовж 2-ох років? Може душа його вже передчувала смерть? Його вбивника восени 1918 року я хотів був розстріляти за карні експедиції в державній варті. Тоді Шепель випросив у мене пізнішого свого вбивника.

Ідемо вночі на Кипорів Яр, бо облава червоних відбувалася дві доби, а тепер вони десь знову за продналогом розїхались. Червоні дивізії кавалерії ввесь день стягають „продналог", а на ніч відїжджають досить далеко від сіл, що є близько лісів Кипорового Яру.

Стоїмо в лісі при легкому вогні, в якому козаки печуть картоплю. Я згадав от. Карого й його людей. Де вони й що роблять? Чи вспів він повідомити мою дружину Марусю про мій випадок? Це міг зробити тільки сам Карий, бо в його приятеля чи знайомого була Маруся. Я навіть прізвища тієї родини не знав, а що було б коли б Карий згинув? Не міг би я її навіть розшукати.

Десь біля 10 години ранку бачу свого козака з варти. Він іде в товаристві двох дівчат чи жінок. Думав, що варта затримала якихось чужих, коли чую голос Марусі. Придивляюсь. Є Маруся і з нею сопинська вчителька — Леся. Яким робом?

Оповідають, як Маруся довідалася про все від Карого, який по неї посилав. У Сопині зустріла Маруся Лесю, яка постановила втікати з тамошнього району разом із нею. Йшли 70–80 км. піхотою. Під м. Яновом здибали большевицьку кінноту.

Я оповів Марусі, що було зо мною та що робимо. Увечері примістив я обох жінок на окремім хуторі, де вони пробули цілий вересень. Господиня-селянка спочатку добре ставилась до них, а потім заставляла працювати: варити, свиням давати і т. д. Вимоги були щораз більші, а я про це нічого не знав, не мав часу на відвідини та контролю умов життя Марусі та її товаришки. Я був зайнятий підготовкою і контролею нелегальних „пасивних" організацій на випадок виступу ген. Тютюнника. Контроля була трудна, бо всюди був повно червоних — кінноти й піхоти. Ночами

треба було підіздити під село, чи містечко, тихенько городами підкрадатись до члена організацій відбирати та інструкції, а потім негайно зникати. Нерідко були в червоних алярми, але наші сліди і в той час давно „простигли".

Після рейду під Винницю, Гнівань, Жмеринку, попід Летичів-Хмельник цілий мій відділ за тиждень знову був на Килоровім Яру.

Почали йти дощі.

Одного разу вдосвіта пішов я з кількома козаками відвідати Марусю й Лесю. Вертаємось назад по заході сонця до місця постою. Усі чомусь на ногах, а Онисько Грабарчук оповідає, шо два козаки й один хорунжий забрали найкращі коні, шаблі, по кілька револьверів від решти козаків і кудись зникли. Ці козаки були з Київщини з околиць Самгородка, з села Талалаї. Вони в останній час були якісь пригноблені, а хорунжий, колишній російський „прапорщик" і син багатого хуторянина з Київщини, пробував провадити агітацію навіть проти мене. Вони всі три залишились у лісах над Бугом, коли Карий відїздив на Київщину. Фактично вони здезертували. Тоді я їх озброїв, дав коні і залишив у себе, бо вони дуже хотіли бути під моєю командою… Для мене в той час три козаки багато значило. Їхнього вчинку я не похвалив, але до свого відділу прийняв.

Куди вони тепер поїхали? На Київщину? Чому ж мені нічого не сказали? Я раніш їм казав, що вони у мене можуть бути тимчасово, а як захочуть відїхати всі, чи хтось із них, то треба мені сказати про це. Ці типи стали, видно зрадниками і їдуть до Винниці на амністію. Тому негайно дав наказ їхати за ними по слідах, які залишали вкрадені ними коні, що були вийнятково ковані японськими, круглими ухналями. Сліди в терені ми так вміли розпізнавати, як ковбої.

Дезертири відїхали 3–4 години тому — значить ріки Бога ще не встигли переїхати і вдень не поїдуть, бо червоні їх можуть спіткати, арештувати й ніхто їм не повірив би, що вони щиро їхали зголоситись у черезвичайці. Їм треба їхати вночі, а на ранок бути у Винниці. В своїй окрузі, київській, вони не мали значіння, але у Винниці могли про нас, повстанців, дати багато цікавих інформацій. Козаків я не обвинувачував, але хорунжого уважав за першого виновника.

Сліди ведуть у напрямі Музякова. В 4-ох км. Від нього, біля хати старого дідуся-лісника, я зауважив кілька відтятих шаблею галузок, з яких іде сік. Сліди по дорозі урвалися і ведуть у густі грабові корчі. Через дорогу є розтрушене сіно в ті самі грабові корчі.

Ми тихенько злазимо з коней: є нас 15 козаків, бо решту я

залишив іззаду. Йдемо напоготові в корчі. Приходимо 100 — 120 кроків і бачимо трьох коней. Це наші коні.

Підкрадаємось. Хорунжий і козаки нас почули й вхопилися за зброю. Падають наші стріли. Котрийсь із моїх козаків кладе стрілом чудову кобилу. Бачимо, що мої зрадники не піддадуться. Стріляю в груди хорунжого, який падає. Хтось забиває одного козака, а другий дістає рану в руку, випускає зброю з неї і втікає в корчі. Козаки женуться за ним, але зрадник утік і його не зловили. Хорунжий кліпає очима, пробує підвестись на лікті. Сильним ударом кріса по голові кінчаю з ним і дострілюю ранену в хребет кобилу. Забираємо з собою двох коней і їдемо назад. Лісникові нічого не кажу, щоб він закопав два людські трупи і один кінський Нехай зрадників вовки й лиси розтягають!

Приїздимо всі знову на Кипорів Яр. Збираю козаків і кажу їм, яка доля стрінула зрадливі душі. Станеться так із кожним, хто посміє так зробити.

Проте ми дали можливість одному з них втекти. Напевно він ранений в руку, бо випустив зброю, вхопився за руку й, утікаючи, значив свої сліди кровю. Ця втеча безпечно відібється на наших родичах. Тому негайно треба попередити родини й знайомих, щоб приготовилися до гостини винницької ЧК.

Мені доносять, що був якийсь чоловік на слобідських хуторах від козаків із району Літинки. Там тепер є до 70–80 козаків-шепелівців.

Читаю записку, писану й підписану сотником Ковбасюком, якого я пізнав у відділі Шепеля. Ковбасюк пише, що от. Шепель покинув їх усіх і невідомо, де є тепер, а козаків починає одинцем ловити ЧК. Сотник Ковбасюк згуртував усіх шепелівців, але його починають переслідувати совітські відділи. Він сам не почувається на силах кермувати тими козаками й вести із ними боротьбу проти червоних. Отаман Шепель залишив кількох старшин: три із них десь відійшли, а з відділом є він та ще один сотник із Літина — Добровольський. При кінці сотник Ковбасюк зазначує, що він не може залишати козаків, бо йому не дозволяє на це його моральне почуття. За кордон він не хоче йти, а додому, на Брацлавщину, нема йому чого вертатися. Він щиро мене просить узяти всіх отих шепелівців під свою команду.

Посланець, що приніс листа, відійшов і казав, що ще раз прийде до того самого селянина, що доручив Ковбасюків лист. Я почав думати над цією цілою історією. Бачу, що тут засідки, чи провокації нема ніякої. Шкода мені стало людей, але в обличчі скорої зими із своєю власною півсотнею людей важко буде зимувати, а тут ще майже сотня людей. 80 шепелівців та моїх 47 козаків — разом 127 душ. Мої козаки принаймні взуті й одягнені,

а ті зовсім голі й босі. Та що буде, те буде — мушу цих людей і 2-ох старшин особисто бачити. Зорієнтуюся на місці, яка буде моя постанова.

Подаю це до відома козакам. І вони, бачу, мають настрій невеселий, бо осіння пора дошкулює людям і коням. Козак Онисько Грабарчук і ще кілька інших подають думку, що під цю пору краще ховатись пішо, як воювати кінно, тому варто сховати коней. Тим більше, що до нас долучаються піші шепелівці, а піші й кінні зле співпрацюють. Видко, що акції з-за кордону вже не буде, тому треба приготовлятись на зимові кватири.

Козаки мають дещо рацію. Їхати до шепелівців я міг би лише сам із козаками, а тут треба думати про перенесення в інше місце сопинської вчительки й моєї дружини. Адже той ранений зрадник є вже мабуть у Винниці і в цих днях напевно завітає з ЧК в наш район. Він знає досить багато місць нашого перебування і місце, де тепер є Леся і Маруся. Від них я довідався, що їхня господиня вже всіми способами висловлює своє незадоволення, якого причиною є страх.

Отож роблю так: Ониська Грабарчука і Василя Харка лишаю в районі Слобідки-Брусленова, а замість козака Лиха в район Хмельника посилаю 10 козаків із козаком Максимом. Ті козаки давно вже не бачились зі своїми родичами. Щодо захования коней даю вільну руку: де вони заховають коні й сідла і як це зроблять — їхнє діло.

Вечером беру свого коня — Каштана, забираю дружину і її товаришку та йдемо до села Брусленова. Тут, під селом, на хуторі однієї вдови ми затримались переднювати, щоб на другий день іти далі до с. Майдан Голоський. Коня я пустив у садок пастись, а ми розташувалися в клуні. Вбігає донька вдовиці й каже, що ціле село Брусленів оточене червоною кіннотою і в селі роблять обшук. Червоні викидають снопи з клунь, усюди перетрясають. Правда, село величезне, але можуть і до нашої стодоли загостити.

Обшуки в селі тривали майже цілий день. Я із зброєю заховався глибоко в снопи в клуні й сидів із тією думкою, що коли большевики прийдуть, викинуть снопи й мене між ними побачать, то ручними гранатами розжену їх, покроплю з кріса та револьверів, сяду на свого коня в саду й нехай споминають, як мене звали. Правда, вдовиця з донькою й дві жінки — дружина з товаришкою, мусять втекти до сусідів, щоб не було з ними потім зле, коли я зникну.

Але сталося таке: Мій спутаний кінь перед вечором сам вискочив із саду й поскакав у напрямку ліса. Большевицька стежа побачила, що то не селянський кінь, а верховий. Мого коня червоні забрали і привели до села. Підстрілений нами б. козак,

який із іншими їхав на амнестію, був серед большевиків як агент винницької ЧК.

Він пізнав відразу мого коня. Большевики зраділи, осідлали його й почали робити з ним вольтижерку на різні скоки. Особливо дивувались, коли кінь перескакував без труду 2 м. ворота, плоти, рови 4–5 м. широкі. Коня назвали „Отаманом" і так ним зааферувались, що більше не робили ревізій. І дурні, бо висновок мусів бути такий: коли мій кінь тут, то й я десь недалеко: звідки кінь вийшов у поле, звідти треба було починати розшуки. Цього не сталося і перед вечером червоні виїхали з села робити пошукування на Слобідці, хуторах і Кипоровім Ярі. Були то 9-ий і 10-й кінні полки червоного козацтва в асисті Губчека з Винниці. Кінь мій попав до 10-го кінного полку. Шкода мені було вірного, бойового товариша, бо такого коня я не мав ані перед тим, ані після того. В цілім 1-ім кіннім корпусі черв. козацтва не було такого швидкого коня, щоб брав такі теренові перешкоди.

Кінь — конем, а голова на плечах залишилася, щоб думати, що дальше робити, Вечером пішли ми всі троє до Голосківського Майдану. Там жила молода вдова Антонина Мельник — моя двоюрідна сестра. Вона два роки тому вийшла заміж за заможнього „кулака", який по році помер. Приходимо. Думав, що Антонина зможе дві жінки в себе затримати на довший час, однак вона почала відмовлятися різними небезпеками. 1 дійсно, коли я, Маруся й Леся сиділи в засторонку на сіні, заїхало на подвіря 6-х большевиків. Мені могло видатись, що це по мене, але вони шукали „шаматьи" і коней погодувать. Два із них вилізли на драбину і почали скидати на тік сіно, а тому, що засторонок був темний, нас не завважили й не бачили двох револьверових дул спрямованих на себе: ніколи вони хіба не були так близькі смерти, як у той момент.

По якійсь годині червоні відїхали. Маруся й Леся були під вражінням большевиків, а Антоніна — так само. Тому я не настоював, щоб їх залишати в неї. Пізніше я довідався, що причиною відмови не були большевики, які тоді випадково приїхали, й не різні інші справи, лише залицяння молодого семінариста Костя Мельника до моєї шановної кузинки…

Увечері вибираємося в дальшу подорож. Накрапує дощ, болото, але йти мусимо.

Знаними стежками дійшли ми до с. Літинки, зробивши добрих 18 км вночі. Тут я залишив дружину в місцевого священника, а Лесю у інтелігентного селянина, члена повстанцької організації. Коли позбувся клопоту з „бабами", то почав шукати за відділом повстанців, що ними проводив сотник Ковбасюк. Другого вечора я вже був у товаристві б. шепелівців.

Особливо зрадів сот. Ковбасюк. Зустріч наступила в величезних садах з лісом — на захід села. Тут було багато пасік і повстанці перебували в бджільниках, групами по 20 душ.

Я побажав бачити всіх повстанців, однак треба було ждати до ранку, поки повстанці не вернулись із села, де перебували у родичів, знайомих і дівчат та самотніх молодиць. Біля мене зібралось душ 25 козаків, які розпалили в долині, біля куреня, малесеньке багаття.

Я був змучений і ліг спати. Над ранком з осіннього туману почали випливати людські постаті з рушницями і без них та сідати біля нас. Назбиралось козаків душ 75.

Я одразу почав з ними балачки. Підкреслив їм, що бачу серед них слабу дисципліну, якою вони не можуть похвалитися. Військом їх назвати не можна. Ходять одинцем, без зброї, мають якісь свої окремі криївки, жінок, дівчат. Вже місяць товчуться на однім місці. Маю враження, що червоні ждуть морозів, снігу і тоді одного разу їх заскочать і всіх винищать. Не дивуюсь, що так є, бо козаки були без „голови" та твердої руки. Попередній їх начальник відійшов за кордон, а до сотника Ковбасюка вони ще не привикли та і сотник, видко, не хоче мати чевсти ними командувати, коли на них надивився ще за от. Шепеля. Я інша людина. Люблю карність, добру організацію відділу на регулярних підставах, про все абсолютно хочу знати; про ревізії, арешти, розстріли рішаю тільки я. Непослух караю смертю. В справах тактичних, у справах бою, відвороту, нападу також рішаю я. Втеча з поля бою, дезерція з відділу загрозує розстрілом. Коншахти з комуністами, з „чека" беру за зраду, за яку ждатимуть муки і ганебна смерть. Тіло кожного зрадника рознесуть звірі і птахи. Я не з тих отаманів, яких банда вяже й віддає в руки червоним катам, щоб у цей спосіб себе рятувати, бо я всюди маю своїх агентів серед совітських установ та війська. По перше про всякі злі заміри я знатиму, а по друге, що це не є рятунок для здеморалізованих повстанців. Я знаю приклади, коли повстанці продали свого отамана, якого червоні замучили, а по кількох днях перенищили всіх повстанців, бо не стало отамана, то не потрібною стали червоним і решта козаків. Чейже відомо, що окупант нищить одними других за шматок гнилої ковбаси, щоб самому було спокійно панувати. Ви присилали до мене, щоб я обняв над вами командування. Я маю кінних людей, а ви — піші. Мої люди мені віддані, а ви знали „козацьку" вольність за Шепеля, коли можна було пити без міри, жида зарізати, чи ограбити без відома отамана. У мене нічого подібного не буде, коли я буду вашим начальником. Отже знаете мій підхід до справи взагалі і добре надумайтесь перед тим, як мені

підпорядкуєтесь.

Взяв голос сотник Ковбасюк. Говорив, шо хочуть усі, щоб був їхнім командантом такий чоловік, із такими осадами, як я. Говорило опісля кілька поважніших і відважніших козакін. Їхні промови мали одно мотто: підпорядкованість повна і вираз подяки мені, що я їх пригортаю до себе на життя і смерть.

Слова були гарні, а побачимо, які будуть діла. Це ж відомо, що українці, — будуть це політики, діячі, старшини чи козаки, мають певний церемоніял в промовах, але говорять багато і без ладу, та переконання, як папуги. Ніхто не думає пізніше своїх слів дотримати. Прийдуть якісь обставини, які виправдають пустомельство. Я дивився на козаків, слухав їх слів, але знав, що в твердім нашім житті найскорше заломаються якраз ті красномовні ефектовці, а найдовше витримають понурі „мовчки", у яких лише очі блищали вогнем, коли я говорив.

Повідомляю, що згоджуюся прийняти їх до свого відділу. Сотника Ковбасюка призначую своїм адютантом. Він в моїм імені від сьогодні виступає і дає накази. Сотника Добровольського назначаю командантом сотні, а кількох старших козаків призначаю чотовими. Сам мушу на 2–3 дні відійти в справах орґанізаіційних; опісля доберусь до козаків і з ними прибуду в цей район з винницького повіту. Тоді наступить зміна в організації і будемо зимувати всі разом, але пішо.

Даю вказівки всім комендантам щодо зміни місць перебування, забороняю ходити одинцем і без зброї, налягаю на дотримання таємниці, при тому кажу вистерігатися жінок і п'янства. Було це на початку місяця жовтня 1921 р.

День перебули ми спокійно, хоча большевицькі стежі були аж в с. Літинці. Вечором я наказав приготувати підводу з довіреним чоловіком і поїхав на Кипорів Яр, відлеглий від села Літинки до 40 км. В селі Івчі, Кожухові, Кусиківцях та Миколаївці стояли большевики. Я поїхав попри Кусиківці — Івзу, повз Миколаївку і через Нолоский Майдан добрався до с. Слобідки та Купорового Яру. В часі моєї неприсутности большевики, керовані амністованим б. моїм козаком, накоїли багато лиха. Під м. Сандраками червоні вислідили хмельницьких козаків, з яких 6 втекло з кола оточення, а 4-ох разом із Максимом большевики большевики застукали в одній хаті. Козаки бились до останнього набоя, забили і поранили до 50 душ червоних. Нарешті удалось червоним підпалити хату. І тоді мої козаки відбивались, будучи раненими. З кількох розмов стало відомим, що останнім загинув козак Максим Горбовський, який вибігши з хати, що догорала, голосно крикнув: „Дивіться червоні кати, як козак вмирає!" І стрілом в рот позбавив себе життя.

Большовицький комендант наказав витягнути трупи 3-ох козаків із хати, що мала завалитись і видав розпорядження поховати всіх 4-ох на цвинтарі, як героїв: „Вони згинули смертю хоробрих вояків і їм належиться пошана" — сказав червоний командир…

Ониська Грабарчука, В. Хорка та М. Лиха большевики цілий час гонили по лісі. На хуторах позабирали їхні коні і сідла. До селян відносилися досить жорстоко — били, грабили і навіть жінок і дівчат насилували. Особливо лютим був мій б. козак з села Галалаїв. Він носив руку на перевязці і всюди показував, де ми перебували, хто їсти давав, хто коня напував. Всі наші прихильники були в розпуці. Ледве я знайшов своїх козаків. Вони ховались по стодолах на хуторах під с. Миколаївкою. Підводу я відіслав зі Слобідки до Літники. Сиджу з козаками. Бачу їх сумні і змучені обличчя. Козак Патлай каже, що його старший брат — лісник, став агентом ЧК, під впливом своєї жінки і не дає нікому спокою. Він був лісником на Кипоровім Яру, на який тепер не можна показатись, бо будуть там червоні вже по кількох годинах. У стодолі старшого Патлая забрали червоні коня Ониська і його брата. Козак Патлай просить мене, щоб я його з кількома козаками відпустив додому. Я згодився. Вечером приходить молодий Патлай з козаками, сів і гірко заплакав. Питаю козаків, що сталося? Вони оповідають, що були в домі старшого Патлая — лісника в білий день і зловили його. Молодий Патлай з револьвера застрілив свого рідного старшого брата за зраду із словами: „Хай нас Бог розсудить! Ти нас зрадив і брата зрадив, тому гинь!" А своїй братовій наказав виїхати з майном і дітьми до свого батька. Після застрілення брата Патлай плакав цілу дорогу і ще плаче. Так було: суворий суд і суворий присуд, бо такий час ми переживали, коли ідея стояла понад родинні звязки.

Решти козаків з групи Максима Горбового не було. Перебули ми ще цілу добу, щоб переждати дощ та лісами на Педоси — Зіновійці—Дяківці подались в район Літинецького Майдану. Тут я довідався, що в Літинці спокійно, большевиків нема. Вечером навязав контакт з сот. Ковбасюком і ми прибули до решти козаків. Зо мною прийшло 38 козаків, а „шепелівців" було 82. Отож є 120 душ, які від сьогодні будуть разом зо мною. Стан їх буде то більший то менший, але понад 100 осіб треба буде дозброїти, одягти, годувати.

Прийшла мені думка робити по селах „парастаси". Селяни заріжуть бика, наварять капусти і т. Ін., запросять для виду кількох дідів, а вечером ми приходимо на „правдиву вечерю".

Вже і приморозки осінні беруть, а тут зза кордону нічого не чути.

Одного разу до с. Літинки вїхало кількох большевицьких вершників. Вони були видно вислані на стежу. Швидко побачили двох озброєних людей та почали за ними гнатися. Козаки, втікаючи, прибігли на край села, де ми стояли. Червоні вершники почали до них стріляти. Беру особисто найкращих 10-ох стрільців, роблю засідку і так ждемо на червоних між двома забудованнями. Над'їздить їх 5, шукають очима, куди могли втекти повстанці. Кілька стрілів і пятеро червоних валиться з коней. Закопуємо їх в глиниську, ловимо коней і заховуємо. На щастя більше большевиків у селі не було, тому зникнення червоних до часу залишиться таємницею.

По кількох днях вїхав до села дивізіон совітської кінноти. Старшини розмістилися у священика у парохіяльнім домі та почали до товариства запрошувати доньку пан отця та мою дружину. Як могли, так викручувались молоді жінки, але це ще більше дразнило старшин. Про Марусю вже почали питати, хто й звідки вона й чого така горда, що нехтує їхнім товариством. Один молодий старшина з Астрахані, синок священика — москаля, закохався в донці священика до шалу. Правда, вона була дуже гарна панночка. Від служниці пан отця довідались ми про тарапати Марусі, яка просить мене, щоб її перевезти в інше місце, бо червоні старшини робляться занадто агресивні. Перевів тоді дружину до села Дяківці на хутір, а Леся залишилася в Літинці. Одного разу викликаю я до себе доньку священика і питаю про закоханого в неї червоного старшину. Виявилося, що він є начальником дивізійного відділу звідунів 2-ої дивізії, з переконання не большевик, ненавидить комуністів. Даю панночці певні завдання, щоби вона свого коханого відповідно використала. В особі цього старшини я пізніше мав цінного співробітника в Штабі 2 кін. дивізії.

Літинка село велике, В одній частин: стояло 2 сотні червоних і дивізійні звідуни, а в другій половині села моїх 120 козаків. Днів 10 була між нами неписана, таємнича ніби умова, що червоні не зявлялись в західній частині села, а ми не показували в день носа в східню частину. Та вечером мої місцеві козаки, смільчаки, як Ерога, Шмалій і інші, без крісів ішли в село розмовляти з червоними, пили з ними, навіть цілувались на підпитку, а в той час в їхніх кишенях були револьвери і ручні гранати. Одного вечора й я пішов в білім кожусі з козаками на помешкання знайомого козака-бунчужного. Там випили і закусили з червоними підстаршинами. Розмовлялось багато. Дивне враження, бо всі москалі ніби духом з часу царату, ніхто з них комуною не захоплювався, навіть ненависть до комуни пробивалась, однак ці люди в своїй азійській пасивності робили

те, що їм політруки і комуністи казали.

Я міг би тих червоних однієї ночі вирізати, але вони, видно, знали про нас, не стереглись навіть, тому я їм дав спокій, І особливо з огляду на закоханого начальника дивізійних звідунів, по їхньому „развєдки". Коней нам не треба, бо акція з Польщі не вийде хіба підчас зими. Я все-таки був обережний, козаків держав разом. Селяни збирали і приносили нам їжу. Кілька разів виходили ми в ліс під Монастирком, то в ліски і хутори під Стасьовим Майданом. Там я та Ковбасюк, щоб козаки не нудьгували, оповідав про речі, яких козаки не знали, а які були для них цікаві: з історії України, про москалів, поляків, жидів. Вечорами козаки, зорганізовані Ковбасюком в добрий хор, співали. Завелись балалайки, гітари, мандоліни, і була добра гармонія. Нераз вечорами сходились до нас дівчата і молодиці з якими козаки танцювали.

Був ясний, морозний день 1-шого листопада. Ще снігу не було. Заходять до нас чугки, що де не була червона кіннота по селах, що не робила, — все кинула (навіть забитих смалених кабанів у селян) і вся на тривогу десь виїхала на захід. Що могло статись? Невже справджується казка про війну поляків з большевиками з причини неплачення червоними полякам контрибуції? Проходить день, другий в непевності. Чуємо, що під містом Дераженою була якась поважніша сутичка й черювнх хтось розбив. На другий день довідуюся, що якісь повстанні ночували і Ворбовці Вербецькому Майдані, забрали там підводи і виїхали на село Кожухів— Хмельник. Ці підводи повернулись і ми довідуємося, що то проходив відділ полк. Палія, що далі на північ іде „армія" ген. Тютюнника, прямуючи на Коростень, а звідти на Київ.

Я висилаю своїх звідунів возами, роверами, піхотою. Надходять відомості. Підтверджується вихід ген. Тютюнника з Польщі. Мої звідуни знайшли одного селянина в летичівському повіті, раненого козака з групи Палія. Біля нас порушується вся 2-га Див. „Черв. Козацтва" в складі 6-ти полків і йде слідом за відділом полк. Палія, який має до 150, переважно піших, козаків. Слідом за відділом Тютюнника йде ціла 1-ша кінна дивізія, а з району Умані посувається ціла 9 кінна дивізія Котовського, в напрямку Бердичева. І 9-та піша дивізія в Жмеринці, 45 піша дивізія в Житомірі заалярмовані та поспішним маршем ідуть напереріз український відділам під Коростень. І 44-та піша дівізія в русі. Від своїх урядовців-телеграфстів маю всі ці відомості, навіть знаю, шо в місті Києві оголошений стан облоги.

Невже, Боже, настала довгожданна хвилина!? Вирушили в Україну наші брати, але чому так пізно? Хто їх підтримує, коли

вже листопад? Чому хоч полк. Палій не звязався зі мною, переходячи через Поділля? Щоб я був знав, що вихід буде, то не зсаджував би своїх козаків з коней, а подбав би, щоби скоріше обєднати б. шепелівців і їх посадити на коні. В останній час було чимало можливостей до того. Кінний відділ 150–200 порадив би собі легко нічними нападами з совітськими кінними полками. Тепер трудно думати про здобуття коней, бо вся совітська кіннота в русі, та моїм обовязком таки помогти полк. Палієві.

Висилаю звідунів до Кусиковець вдень, щоби негайно вечором дали мені потрібні відомості. Довідуюсь, що 2 кінна дивізія там розташована на нічний відпочинок: Штаб Дивізії і один полк, в селі Кусиківцях, два полки в селі Кожухові, один полк в Івчі, один полк у Медведівці, один полк у селі Зіновинцях. Рішаю опівночі напасти на Кусиківці. Висилаю одну групу в цивільному одязі з завданням зірвати (через одну дошку) поклад мосту на греблі, в напрямку села Кожухова, біля млина. Буде їхати поміч, чи то з села Кожухова, чи з Івчі, то мусить тим мостом переїздити. Вночі кавалеристи не дуже то будуть дивитись і не один кінь поломить собі там ноги, особливо коли будуть гнатись чвалом.

Друга група з кількох козаків дістала завдання заплутати колючим дротом вїзд до села з напрямку Медведівки-Зіновинці. Зааляpмовані нічним боєм большевицькі кінні частини з Медведівки мали натрапити на колючий дріт, від плота до плота, вище й нижче позамотуваний на кілки. Коли з розгону влетить кіннота на такий дріт на протязі 100 метрів, то не один із них заплутається, покалічить коні й собі „штани порве". Дроту ми мали два мотки по 25 кг, Третя група звідунів дістала завдання поперерізувати всі телеграфічні сполучеиня навколо Кусиковець. Я з озброєними козаками жду вже під селом. Надходять стежі й доносять, що завдання виконане.

Своїх козаків я поділив на ударні групи по 10 душ і всіми городами, 12 груп разом, підсунились ми під самі хати в неспаленій частині Кусиковець. Половину села за ставом і греблею спалили поляки в часі свого відвороту зпід Києва, тому большевики були розміщені тут, де зараз почнеться робота. Кілька хвилин орієнтації в господарствах. Мої групи мають по 2–3 господарства до нападу. Бачимо, як стоять вози, повні військового добра. Ударом кинджала чи прикладу обезвладнюємо „днєвальних", у клунях покотом сплять червоні, яких мої козаки мордують багнетами і кольбами, рубають шаблями. То тут. то там чути крики, падають перші стріли З хат починають вибігати большевики, яких ми ранимо, хто чим може. Чуємо намагання большевицькнх старшин опаиувати паніку, хтось іцось командує:

в-ті місця кидаймо гранати. По 20 хвилинах боротьби ціла частина села в наших руках. Червоні повтікали з хат на горища, та вискакують із господарств на городи. Мої люди поміщалися з совітськими і заглядають навіть один одному в обличчя. На запитання в російській мові відповіддю є стріл.

Мимо заборони, деякі мої групки почали господарити біля возів. Бачу, як одягають на себе нові військові плащі, беруть із возів ручні гранати, але не можуть знайти детонарів. Кричу на них, щоб уважали на ворога. І дійсно чую команду якогось енергійного совітчика, а небавком спішені кацапчуки з лугу від ставка йдуть лавою під забудування і штурмують із криком „Ура!"". Чути вибухи ручних гранат із обох боків. Вже ранений мій б. „підпрапорщик" відламком гранати в шию. Кілька гуртків злякалося і подалось узад, Я бачу це і з двома ударними групами ручними гранатами атакую большевиків збоку; вбиваємо їх із револьверів і крісів.

Червоні втікають до ставка, але й моїх більша частина втекла за село в другий бік. Якось із трудом їх затримую. Хочу, щоб усі тепер одягнулися і побільше набрали набоїв і ручних гранат. Цивільні візники опритомніли й показують, що й де є по селянських коморах. Кілька возів із зброєю, набрями і ручними гранатами ми запрягаємо; відсилаю їх до ліса під Кусиківцями на південь, а звідти опісля мої козаки завели їх на Кипорів Яр.

Ловимо багато коней із полкової орхестри. Деякі козаки посідлали тих білих коней, а решта проґавила можливість, бо нишпорила по возах. Я знаю, що нас атакувала поміч із Кожухова. Там чимало коней попало на міст, але моста не могли переїхати. Не один большевик покалічив на мості свого коня та й собі зламав карк. Таке саме було як пізніше виявилось, у напрямку села Медведівки. Де був штаб дивізії, ми тоді не знали, але штабовці вивтікали разом із командантом дивізії і попали в дроти на вулиці з одного боку, а кіннота, що їхала їм на поміч з другого…

В такій ситуації, коли ворогів багато, а нас мало й з малим зігранням в нічнім бої, я не міг довго боротись у селі Кусиківцях, тим більше, що вже година 2-га вночі, а я мушу зарезервувати собі час на відхід і захования людей по нападі. Даю негайно свистком знак до відходу. Роблю коротку збірку. Маю ще одного раненого, але це видно, свій свого підстрілив, не хотячи, в бік, коли група втікала й перелазила через пліт. Рана поверховна, гірша справа з бунчужним: він має в горлі квадратні відламки російської гранати, харкає кровю і сама рана недалеко сонної артерії. Думаю, як би його відіслати кудись бодай до доброго фельчера. Відправляю бунчужного до с. Дяківець ще з одним

козаком. Кінних є 11 душ. Я їх направляю іншою дорогою через дяковецький ліс і кажу, де мають поховати здобуті коні та вернутись до нас. Ми негайно йдемо всі, в темноті ночі, полями, оминаємо с. Літинку від півночі й прямуємо до лісу біля Монастирка. По харчі я вислав удосвіта з десяток людей до Літина й Літинецького Майдану, наказавши їм вернутись ранком, бо сподівався відплатної „ревізити" червоних. Коли вони навіть приїдуть за нами, то мій плян відтягнути червоні сили від полк. Палія вдався. Тоді він перейде спокійно річку Бог і степову смугу північного Поділля. Коли добереться за Улановом у Волочиські ліси, буде врятований і навяже контакт із своїм зверхником — ген. Тютюнником, бо в цих умовинах він не міг мати звязку, коли хмари червоної кінноти гасали навколо Палієвого мізерного відділу.

Ще вдень я довідався, що полк червоної кінноти приїхав до села Літинки і почав грабувати село. Большевики забрали всі кожухи в селян. Шукали за нами, але чому? Ранком почав падати перший сніг того року й слідів навіть індіяни не могли б відшукати. Щоб червоні могли за нами з-заду слідити, те ж було виключене, бо ми порушувались, як тіні в часі повороту. Хіба міг бути між нами якийсь зрадник, але й йому був потрібний на це час… Я від себе відпустив за харчами 10 козаків, Видно хтось із них проговорився в селі Літинці, де був світський агент, а далі вже відома дорога. Я міг би потурбувати червоних в селі, аде це викликало б ще більші репресії. Покищо вистане червоним того, що дістали від нас у Кусиківцях. Їхніх жертв ми не рахували, але вони мусілн мати до пів сотні вбитих і стільки ж ранених.

Думаю, що далі робити? Посуватись снігом, що оце падає, за українськими відділами в невідомий терен? Чи я їх дожену і що їм поможу? Нічого, хіба сам із своїми козаками піду на певну згубу. Дуже не в пору все це сталось і дивуюся повстанському ген. Тютюнникові, що зрушив із місця на зиму українських патріотів. Я зі своїм відділом рішаю не рухатись із свого району, перебути зиму, а з весною почати наново свою роботу.

Одного разу в половині листопада червона піхота й кіннота з важкими кулеметами вїхала несподівано до села Літннки. Кількох козаків було в селі й їх червоні заскочили. Вивязалась із обох боків стрілянина. Козаки, відстрілюючись, бігли до місця нашого постою в літинецьких пасіках, а червоні за ними. Большевицька кіннота вже була „на карку" повстанців, коли ті добігали до нас. Цілий відділ повстанців був приготований до відповідної зустрічі большевиків. Я одну чоту розсипав за загородою і наказав рідко, але влучно стріляти. Ми підпустили чекістів так близько, що було видно риси їх облич. Одна — друга сальви й посипались вбиті й

ранені, Падає також кілька коней. Решта червоних вершників завернула до втечі. Мої козаки добігають до забитих і ранених, забирають зброю й дострілюють ранених, які пробували ще боронитись із револьверів. Я лаю своїх за цей вчинок, бо мені був потрібний бодай один червоний для допиту. З забитих коней козаки поздіймали сідла й принесли їх до куреня з вуликами. З забраних документів бачу, що большевики належать до охоронного літинського батальйону й до повітової черезвичайки.

Я знаю, що цієї короткої научки для большевиків мало: ще буде пробувати робити наступ большевицька піхота. Праворуч від нас, за широкою долиною, є поруби з корчами і малий грабовий лісок. Залишаю одну чоту, що вже билася, на старих становищах, а півтори сотні, з 90 козаків із ручними кулеметами беру з собою до грабового ліска. Коли совітська піхота почне наступ із с. Літинки на сади, де була сутичка з їх кіннотою, тоді я цілою силою вискочу з ліса на ліве крило червоної піхоти, яку спереду буде вязати моя чета з 30-х козаків.

Зайняли ми становища. На наступ ждемо цілу годину. Невже червоні роздумалися? Вони знали наш звичай, що по сутичці ми негайно відходили. Це тому, щоб не прибуло більшої сили, але тепер тієї сили не було, бо червона піхота та кіннота ліквідує десь на північнім сході ген. Тютюнника і полк. Палія. Тому я можу позволити собі на кращу тріпачку большевикам, хоча вони мають 250 піших і 60 кінних з 4-ма „Максімами". Бачимо нарешті червоні стежі, які підходять обережно в напрямку пасік. Моя чота не стріляє до стеж, а підпускає їх до забитих коней. За стежами з галасом і командами: „лєвєй, правєй, впєрьод" сунеться лава піхоти по снігу і тягне за собою кулемети. Мої козаки з чолової чоти стріляють, а я причаївся в ліску в поготівлі. Кінних большевиків не видно. Їх, як пізніше виявилось, совітський комендант післав обійти наше ліве крило. Значить, дався вивести в поле, бо зігнорував своє ліве крило, на яке ми хутко впадемо.

Вже почалась стрілянина крісова та кулеметна. Бачу, що моя чота відійшла за другу загороду. Червона піхота в одній лаві рівняється з грабовим ліском. Хіба большевики не лишили собі резерви і все дали до першої лінії? Так, не видно другої лави. Значить наше завдання цілком легке. Даю наказ як мога швидше, бігти з грабника в атаку без крику. Ми були так певні пере моги, що в ліску поскидали із себе теплу одежу, тому можемо хутко бігти. Червоні відразу почали втікати; чимало з них уже падає від багнетів, револьверів і ручних гранат. Здобуваємо 2 важкі кулемети і гонимо червоних повз Літинку в напрямку міста Літина. Деякі червоні піддаються, але полонених узимі немає — їх мої козаки забивають. Під лісом бачу рештки совітської

кінноти. „Кропимо" до них з своїх ручних кулеметів.

Гнали ми большевиків аж за село і добре при цьому попріли. Даю наказ збірки і відвороту. Є 30 вбитих большевиків. Що з трупами робити? Лишити не можна, бо за це порозстрілюють опісля селян. Тому я наказав вигнати з Літинки 6 підвод із саньми, позбирати людські і кінські трупи та повивозити в ліс. Ми таксамо відійшли з села, де заховали великі кулемети і сідла, в ліс під село Сахни. До села Літинки не зявлялись днів з 10, а перебували в Стасьовім Майдані, в Лозинськім лісі і на хуторах, в селі Сахнах, в лісі під Бухнами, Воробецькім Майданом летичівського повіту.

Що зробили червоні в Літинці після бою з нами? Посилаю звідунів, місцевих козаків. Відомості такі: по кількох днях крутилося в околиці багато совітських агентів, потім приїхало кілька соток кінноти, поїздили і відїхали. Чимало селян багатіших і інтелігентніших викликала Літинська ЧК. до міста Літина і ніби перепитувала за повстанців. Метою було вербування сексотів і деякі дурні зі страху згодилися подавати про нас відомості, але хутко були нами повішені. Маю інформації, що перший червоний корпус повернувся з виправи на ген. Тютюнника до Винниці. Кіннота корпусу була під Коростенем на Волині. Був там командір дивізії Котовський. В волинських лісах був ранений полк. Палій, повстанчий ватажок з Летичивщини Антончик і багато козаків з групи Палія. Команду після Палія обняв підполк. Чорний. Ген. Тютюнник під містом Базаром на схід від Коростеня із своєю кіннотою, якою командував от. Хмара з Летичівщини, відступив, кинувши майже 500 козаків на поталу. Комуністи хваляться, що цілком зліквідували українців і „оперативна тройка": **Примаков, Котовський і жид Лівщиць** з Києва всіх полонених з групи Тютюнника засудили на смерть і розстріляли під Базаром. Кажуть, що розстріляних було до 400 душ, але всі вмерли героями, так що большевики були здивовані такою смертю. Чекіст губчека пропонував полоненим перейти на службу до большевиків, але смертники з погордою відкинули всі пропозиції.

Чому Тютюнник відступив з наказом: „Хмара за мною!" — і спричинив смерть цих героїв під Базаром — невідомо.

Півтисячі душ могло ще довго боронитись, навіть кольбами, коли б не було набоїв, від кавалерійських атак… Тоді червоні не дуже то атакували, а гарячкували коней, які скакали майже на місці. Сотня важких кулеметів див. Котовського навіть відкрила вогонь по своїй кінноті ззаду. Цілком спокійно відбиваючись до вечора, міг ген. Тютюнник із цілим своїм військом відходити величезними лісами до польського кордону. Змучений вдень

совітській кінноті не треба було давати відпочинку вночі, а нічними нападами забирати коні, зброю, муніцію. Тепер вільно вже критично осудити справу Базару — рік-річно обходимо свято поляглих під Базаром, — але я не чув, щоб хтось глянув правді в очі та осудив акцію ген. Тютюнника. Тютюнник мав у своїм штабі у Львові й у часі походу агентів Харківської Всеукраїнської Черезвичайки. Вони дурили генерала, що „вся Україна повстане, гарнізон Києва піддасться без бою, а тов. Затонський стане премієром українського уряду…". Листи тов. Затонського були представлені Тютюнникові й той вірив… і пішов по славу всенаціонального героя. Та мало ще було Тютюнникові гіркого досвіду під Базаром: він вірив „українським самостійникам" (з-під прапору ҐПУ, в 1922 р.) з Великої України, ще раз пішов туди, щоб покінчити трагічно.

Почався місяць грудень. Між повстанцями діється щось зле, бо де ми не зявимось, вечором, а найпізніше на другий день, зявляється большевицька кіннота. Ми заховуємо обережність, але це нам не помагає. Значить, серед нас є хтось, що доносить червоним. Організую добру контракцію і жду.

Одного дня селяни кажуть мені, що йриїхав до села Літинського Майдану відділ „повстанців" душ 100 кінних. Ночами стоять „повстанці" по селах, а вдень виходять до ліса з соломою на підстілку, палять вогні і так сидять до вечора. Їхній „отаман" ніби зветься Заболотний. Повстанці мають кубанські шаблі, ходять у жупанах, широких шараварах, підперезані широкими кольоровими поясами. Деякі мають гарно вишиті сорочки, перевязані жовто-блакитними стяжками. Одним словом „запорожці", немов з історичного музею вийшли. Одно зле, що серед них було чимало жидків, із своїми характеристичними довгими носами та горловим акцентом і москалів із московською мовою. Маскарада навіть для селян ясна й коли „повстанці" просили хлопців приставати до їхньої банди, то ті мовчали, або казали, що їм удома краще подобається.

Я післав одну бабу до Літинецького Майдану, щоб через тамтейших моїх знайомих селяни підкинули записку до хати, де буде „от. Заболотний", такого приблизно змісту: „Шановний товаришу чекісте! Не вдавай комедіянта. Забирай, брат, своїх московсько-жидівських опричників до Винниці. Думаєш, що є на світі дурніші від тебе й твоїх чекістів. Я мав нагоду всіх вас заскочити в лісі й вирізати в пень, коли ви виїздили сьогодні з села до ліса на постій Не зробив цього сьогодні, але зроблю завтра. — Отаман Орел".

Після цього відділ ЧК із Винниці негайно виїхав через Літин до Винниці. Мої звідіуни потім довідались, що таку „штуку"

видумали в Винниці чекісти-жидки, мовляв, „дурні ґої" підуть до чекістів, як мухи до меду, а вони їх у винницькій черезвичайці поріжуть, як курей на шабаш.

Одначе не довго довелося мати спокій. Червоні почали нам ще більше докучати. Мої звідуни підслухали розмову козака Грицька зі Сахнів із його братом, коли я пустив того козака додому, а за ним послав конфідентів. Брат Грицька каже, що. чекісти дають двісті рублів у золоті, коли він застрілить свого отамана. Відомості, які до цього часу подавав через сексотів Грицько, не дають висліду, бо відділ наш трудно зловити. Агент винницької черезвичайки з Сахнів, Пилип Лящук, налягає конче на вбивство отамана. Він день і ніч їздить із большевицькою кіннотою і є посередником між братом Грицька і губчекою. Про того агента вже другий місяць мова ішла. Робили ми засідки на нього, вдень приїздили, ночами підкрадались козаки, але не могли зловити: бувший каторжник умів добре ховатись. Російська каторга зробила з нього невловимого агента, який добре давався нам у знаки. Ми з ним зналися особисто, коли я учителював одну зиму в Сахнах. Називався він — як сказано — Пилип Лящук і попав у каторгу за те, що напав був на жида та встромив його голову у керницю, забравши гроші. Керниця була не дуже повна води; жид не втопився, якось його витягнули і справа закінчилася каторгою для Пилипа, якого революція випустила на волю. Пилип дав собі слово, що знищить такого „б. учителину", як я, за всяку ціну.

Посилаю людей до раненого в с. Кусиківцях „підпрапорщика" з с. Дяковець довідатись про стан його здоровя. Даю також довіреним мвоїм післанцям доручення відвідати Марусю на хуторі під Дяківцями. Підпрапорщик ще є хорий, бо рана тече, але почувається краще. Він вже кількакратно ледви не попав в руки червоних. Знову забагато сексотів розвелось. Давно ми їх вішали і вони підняли голови. Полюємо завзято за агентом Пилипом, але даремио. Його бояться і переховують. Я наказав катувати селян, шо переховали із страху Пилипа. Сексоти доносять большевикам про наші порухи, бо чекати лякають їх розстрілом. Вже донесли про перехування Марусі на хуторах під Дяківцями. Вона пише, що її господарі дуже залякані. Тоді даю двом козакам наказ перевести Марусю до Стасьового Майдану, де її братова колись учителювала. Та господиня дуже любила Марусю і згодилась її перетримувати.

Отож той Пилип підговорив брата Грицька до зрадницької роботи. Грицько вже працював через сексотів Пилипа з місяць, тому то нас червоні так легко переслідують. Підозріле захування Грицька кидалося в вічі. Тепер я знав усе. Сидимо під Літинкою в

куренях. Прийшов Грицько з дому. Я зібрав всіх козаків і питаю, що маю робити зі зрадником, який нас всіх продає сексотам цілої місяць і є в контакті через свого брата з агентом губчека Пилипом з Сахнів. Козаки відповідають, що зрадник мусить умерти. В той самий мент козак Грицько каже, щоб його пустити в долину, бо він хоче води напитись. Бачте, кажу, ми хочемо судити зрадника, а на ньому „шапка горить", бо води йому захотілось? Отож обеззброїли нашого Грицька і почати допит! При допиті вживали найгостріших засобів, щоб він виявив сексотів, через яких передавав відомості. Подаю О. Грабарчукові та Петрові Шевцеві папір з цілою низкою питань. Грицька відвели до сусіднього куреня на допит. При ньому був сот. Ковбасюк і списував відповіді. Були також ті козаки, що чули розмову його з братом. Після мук, Грицько все виспівав. Важні були для нас призвища сексотів, яких він подав аж 8 осіб у селах навколо і в самій Літинці. Після допиту — козаки порубали зрадника шаблями. Я говорив шепелівцям восени, яка смерть чекає кожного зрадника і тепер вони бачили наглядно, яка його доля спіткала. В боротьбі сентіментів нема! Коли б ми були сурові до себе самих, до своїх і до ворогів, то напевно було б інакше.

Висилаю кілька груп по всіх селах ви нищити відомих мені сексотів. Гине між ними і брат Грицька. В с. Літинці згинув сексот, у якого була учителька зі Сопина Цей півінтелігент давав слово, що з червоними нічого його не буде звязувати й Леся може в нього спокійно перебувати. Вона там перебувала, про неї сексот не доносив, щоб робити вигляд довіреного мого чоловіка, а про нас усе казав агентові Пилипові. Зрадив того сексота й ще одного селянина-сексота Грицько на допиті. Протягом кількох днів повішено душ 15 совітських „сєкрєтних сотрудників". Така запобігавча акція нагнала страху решті симпатиків червоних: чекісти лише лякали сексотів розстрілами, а ми їх відразу вішали.

Сутичок із большевиками ми переважно виминали. Взимі піхотою трудно було обняти ширший район на перезимуванвя. Козаки з Кипорового Яру вже хотіли додому. Всі ми не могли пішки йти, бо далеко.

Тому я пустив О. Грабарчука з 21 козаками в район Слобідки з тим, що він через тиждень прибуде назад. Селянам ми і так досить наприкрились, бо їжу діставали тільки із сіл навколо Сахнів і Літинки. Треба було якось подумати, щоб дістати щось таке, що бракує селянам.

В часі грудневих морозів і сніговій ми знайшли ще одно цікаве місце на перебування.

Під самим лісом, між селом Літинкою та Манастирком була циганська оселя з яких 50 буд-землянок. Я обговорив справу з

їхніми головами родів і вони згодились нас переховувати і не видавати владі, їхні землянки зимою завіяні снігом. Цигани займалися ремеслом — виробом деревяних ложок, макогонів і т. п. Циганки ходили по селах і міняли свої вироби на продукти. Часто давали ми циганкам доручення заходити до рідні повстанців та заможних селян за продуктами для нас.

Козаки жартували, що то був наш рухомий обоз. Цигани дотримували таємниці із страху перед нами. Бувало, що большевики проїздили поблизу й не завважували землянок у снігу, коли з них не курився дим. У кожному курені жило 2—3 козаків серед циган. Дров цигани мали багато, то нам було тепло. Кількох молодих циганських хлопців конче хотіли піти до мого повстанчого відділу добровольцями. Я прийняв на весну лише одного. Циганські дівчата позалюблювались у деяких козаків серед циган. До мене цигани прийшли за порадою, що робити, бо їхні доні сохнуть і нічого не роблять. Таких дівчат було чотири. Мусів їх я одного дня зібрати й сказав, щоб викинули дурійку з голови, бо козаки з ними женитись не будуть, та й вони до сільської господарки не надаються. Своїм „серцеїдам" наказав, щоб не псували взаємин між нами й представниками циганських родин, бо кожний циган дуже мстивий, коли йому збаламутити його доню.

Козаки внесли проєкт, щоб ми набрали в Лознянській цукроварні цукру і роздавали селянам за харчі, які вже мали і які ще будемо мати. Буряковий сезон уже на закінченні й цукор большевики хочуть забрати до стащї Комарівці та розвезти для свого війська. Думка була добра, бо ж що іншого дамо селянам? Грошей не маємо, мануфактурних виробів трудно здобути, горілки також. Висилаю своїх звідунів у село Лозин. Є там сотня піших большевиків в охороні цукроварні. З ними дамо собі легко раду. Готуємось до нападу. Підбираємо із сіл довірених на підводи, щоб навантажений цукор зразу розвезти по селах і поділити між селян, які нам помагали. Підпроваджую своїх козаків із кількома драбинами під цегляну огорожу цукроварні. Перелазимо. Вже ми всі на терені цукроварні. Світить ясно електричне світло. На брамах, вїздовій і виїздовій, стоїть по два большевики. Біля цукроварні й у цукроварні рух, бо вона працює повною парою. Мої групи пішли із своїми завданнями: одні — обеззброювати залогу, інші — опанувати управу та електрівню, щоб вилучити світло, ще інші — скрадаються до вартових. Зачався бій на подвірї цукроварні. Большевики не злякались, як звичайно бувало, а відстрілюються. Мої групи якось то не дуже енергійно атакують Біля дирекції цукроварні чотовий Осадчук, коли хотів обеззброїти двох вартових на ґанку, дістав сильний

постріл та відразу повалився. Це деморалізує цілу його чоту. Я підбігаю і двома ручними гранатами раню червоних та опановую чоту Осадчука. Йду з нею далі; атакуємо гранатами касарню, в якій бороняться червоні. Після гранат вони перестали стріляти. Розганяємо всіх большевиків із інших опорних пунктів на площі й серед будинків. Збираю всіх козаків та атакуємо знову касарню, звідкіля впало декілька стрілів. Будинку касарні ми не здобули. Світло вилучене. Залишаю одну чоту пильнувати касарню, перевязуємо Осадчука, відчиняємо брами, вїздять сани і з магазину беремо по 4–5 метрів цукру на 50 фірманок. На одні сани поклали раненого Осадчука. Большевиків вбито й ранено 16. Опісля, не кваплячись, виїздимо з цукроварні.

В цій нічній акції я відчув, що забракло мені моєї „гвардії" з О. Грабарчуком із числа тих 20 козаків, що пішли з ним, кожний міг бути провідником ударної групи, в нічних сутичках мали вони досвід, уміли битись серед будинків і т. Інше. Я був невдоволений із нападу та своїх козаків: півзасобами в нападі, в атаку на ворога не воюється. Шкода мені було досвідченого поручника Осадчука. Висилаю його з Сахнів із довіреними людьми до Кусиковець під опіку родини; додаю їй 2 мішки Цукру. Решту цукру я розділив по цілім районі та ще й нашим циганам привіз на всі їхні родини й для нас. Візникам наказав тайком поділити цукор на тих, які нам помагали. Різні скупарі, страхопуди й родини симпатизуючих із „товаришами" не повинні нічого знати. Трудно заховати таємницю серед селян і сільського жіноцтва та дітей, але нехай учаться. Будуть бовтати й ляпати язиками — то матимуть ревізії большевиків, арешти й конфіскати майна.

Щоб мати можливість поговорити з усіми козаками, я їх забрав у ліс і при вогнищах довго балакав про всі болючі наші справи. Докладно заналізував деякі моменти бою в Лознах, окремо підкресливши трусливість, нерішучість і несолідарність козаків. Загрозив, що в будучій акції особисто буду стріляти тих, які будуть ховатися поза спину других, замість бити ворога разом, підтримуючи один одного. Козаків Ониська Грабарчука я виробив на добрих боєвиків; такими всі мусять бути, бо пощо я буду водити, як квочка курчат безпомічних і безрадних типів, що одного дня мене зрадять, або втечуть? Не треба соток козаків, щоб перезимувати. Не кількість важна, а якість. Кожного скниру, труса нажену на чотири вітри.

Потім відкликав до себе сотника Добровольського. Кажу йому, що він себе держить, не як сотенний і старшина, а як останній козак „замухришка". Не бачу зацікавлення Добровольського козаками. Не дає він із себе їм ні крихотки свого серця та душі, тому не має авторитету. Коли він балакав із

козаками, мав якийсь виклад, давав пораду, ставив свої вимоги? Вже три місяці обсервую Добровольського. Переспить, наїсться, сидить ізбоку й мовчить, але завсіли тримається мене й Ковбасюка. Ніколи варти не провірить. не сконтролює козаків, як вони розміщені, чи мають їжу, набої, з якім стані їхня зброя, одяги, який їх моральний настрій. Не той добрий старшина, шо по касарнянім подвірї і в лякерах та блискучих ґудзиках походжає, а той має право на рангу, який потрапить імпонувати масі, має вроджені здібності провідника, енергію, зацікавлення, волю й характер. Козаки казали, шо пан сотник має в Літині наречену, давно її не бачив, заскучав за нею, як чорт за сухою вербою, та тому й сумує. Того дня я Добровольського звільнив із сотенного команданта, а на його місце призначив підстаршину Рароту.

Так помалу, день за днем, доходив до кінця грудень 1921 р., а з ним старівся 1921 рік, повний небезпек, пригод, боїв. Я почав слабувати на якусь дивну хворобу. Перемерзну цілий день у лісі, а ввечері маю сильну гарячку. Треба було десь у теплій хаті переспатись під грубкою або на печі — на ранок я був знову здоровий. Нараз мусіли ми спати в лісі при 25 ступенях морозу. Тоді шаблями нарубаємо соснових галузок, кладемо їх на снігу і лягаємо. З одного боку гріє вогонь, а з другого пече мороз. Обернешся до вогню, то нагрітий бік ще хутчій бере в свої зимні кігті сильний мороз. Із часом, з обеззброєних або збитих оольшевиків я одяг та взув майже всіх своїх козаків. Памятаю, одному козакові дав на чоботн 5 рублів у золоті із своїх грошей, які колись дістав від матері.

Зима для повстанця докучлива, однак має свої добрі прикмети. День коротай, а ночі довгі. Часто бувають хуртовини, завії, вітер замітає повстанчі сліди. Коли червоні є на слідах, то повстанні волочать за собою гилляку верховіття і в цей спосіб замітають слід. Червоні нераз казали, що ми „понад снєг пошлі!" і не шукали за повстанцями далі.

Прибув О, Грабарчук із Кипорового Яру. Там наш зрадник із Київщини, що уникнув смерти, наробив чимало лиха. Багато людей пере арештовано. Онисько зловив якогось комісара з Улянова, який іздив грабувати родини повстанців, бо не мав засобів на весілля, що мало відбутися після Різдва. Мої козаки „оженили" запопадливого комісарчика з „кістлявою панею" — смертю!

Козак із Сахнів, Михайло Топорівський, прибув із дому ще з кількома козаками і доносить, що його тесть є агентом летичівської черезвичайки, куди їздив уже кілька разів із доносом. Сахнівці бачили його коні й залубні: санки під будинком

Чека в Летичеві. Тесть доносить на всіх сахнівських козаків і тримає спілку з Пилипом Щоб зберегти свою господарку, той заможний селянин покумався з Пилипом і вирікся свого зятя. Питаю козака Михайла, чи покарати смертю його тестя? Чейже він є батьком його дружини, що вона тоді скаже? Всі козаки відповідають, що це шкідливий кулачок, який спричинив кілька ревізій у Василя Сензюка, Харка та інших. Навіть донька встидається свого батька.

Один раз ми були в лісі під Сахнами і я наказав привести Михалкового тестя. Та думав, що він в останню хвилину поправиться. Де там? Старий почав нас усіх лаяти, проклинати й називати виновниками всякого зла на землі. Він був певний, що нас усіх большевики вигублять і тільки кості наші білітимуть по лісах. Пилипа нам не зловити, бо то стріляний горобець. Хочемо його забити — можемо, але самі всі загинемо.

Слухав я теревені і врешті дав наказ покінчити із старим круком. Дивно, що сам зять, у числі інших, перший свого тестя пробив багнетом у груди. За місяць не наші, як він казав — „бандитські", кості біліли в лісі, а його власні.

Десять родин утішилося, коли не стило активного помішника Пилипа. Тому то й лихо було, є і буде в українській землі, де один брат є повстанцем, а другий агентом ворога. Зять повстанець, а тесть їздить на нього з доносами; чоловік прагне своєї держави, а жінка собі комісара сподобала й видає мужа в руки червоних, коли він, ведений тугою, загляне до своєї хати подивитися на своїх дітей. Буває, що батько свідомий українець, а син комсомольцем став. Так було в роки мого бурлакування в Україні; донька мріє про козаччину, своє військо, прапори і свого майбутнього чоловіка — козака, а мати тужить за „матушкою-Росією". Нема білої Росії, то й червона добра, бо принаймні на благородній мові говорять, а не по-хахлацьки. Всюди бачилося повно підлиз, які за совітські пятаки хапали руку „пана-товариша", щоб її лизати, а щоб собі сяк-так по рабськи жилося, то рідну матір, брата продадуть.

*

Цілий 1921 рік боротьби з московсько-жидівськими окупантами за нами. Білянс: за минулий рік ми втратили лише кілька осіб убитими й кілька пораненими; червоні втрати були незвичайно великі. Ми маємо морально добре почуття, а окупанти пригноблені, — ми здобули життєвий і бойовий досвід, загартували свої характери й тіло, маємо віру, ідею, а червоні лютують і скаженіють у безсилій злобі, що ми не стали їхніми рабами. Ми почуваємось «серед свого народу на своїй, святій для нас, землі, а наїздникам, окупантам зганяймо сон із очей. Перед нами стоїть тернистий шлях із боротьбою, небезпеками, а може й смертю. Ми йдемо своєю дорогою свідомо, горді й незломні. Нам нічого не страшне, навіть муки і смерть, бо ми фанатично настроєні; до безмежности кохаємо свій край, свою свободу і свій нарід, хоча часом його ненавидимо. На жаль, у нас на словах було чимало патріотів, що фразами „проливали останню краплю своєї крови" для Неньки-України", а на ділі були це шкурники, демагоги, зрадники й гешефтярі. Коли хочете випробувати політичного брехуна, то ставте його в обличчя смерти й тоді почуєте, що його „дорогоцінне життя потрібне для нації", а вмирати за ідею можуть „дурні, маловартісні, що — мовляв — не мають жіночок, діточок та громадських обовязків…".

Перед нами новий 1922 рік. Нічого ми від нього не сподіваємося. Інстинкт диктує козакам думку, яку вони голосно висловлюють: „Чи переживемо в боротьбі цей рік, чи згинемо смертю героїв?"

Тріщать січневі морози. Ми переважно днюємо в лісах, а на ніч приходимо до сіл, на хутори. На Водохрещі стояли ми в селі Стасьовім Майдані, біля якого оподалік ліс. Я не випроваджував козаків у ліс із огляду на сильний мороз і свято. Большевики вночі їздили під проводом агента ЧК і „Особого Отдела", Пилипа Ярчука, по кількох селах, але в Стасьовім Майдані не були. Червона кавалерія стояла в селі Багринівці. Це величезне волосне село. Чуємо там сальви: це на Йордані большевики „коляду прострілюють". Хоча Багринівці 3 км. від місця нашого постою, це нас не лякає, бо ми привикли до близького сусідства ворога. Крім того великі сніги й заметіль не дуже то добрі для совітської кінноти, яка їздила рідко й тільки дорогами. На білім тлі й у снігу коней можна стріляти, як качок.

Я взяв із собою одного козака й пішов до тієї селянської хати, де була колись школа і де в другій половині перебувала у вдови-

господині Маруся, якої я не бачив уже кілька місяців. Вона могла подумати, що я її цілком занехав, або сам пропав. Хотів нровірити умови життя і дати якусь нагороду і господині. Виявилось, що з усіх кватир, де була Маруся, тутечки вона найкраще себе почувала. Правда, господиня-вдова була бідна, але ділилася і Марусею останнім шматком хліба. Господиня пригадала мене, коли літом 1919 р. я перейшов фронт біля Деражні-Межибожа, а комісар Сокорін палив тоді села навколо. Я прийшов до хати озброєний, а в хаті тоді було повно інтелігенції, що покотом спала на долівці. Потім я був ранений кулею з ліве лице в бійці з комісаром Араловим і в цій хаті робили мені перевязку.

Я післав козача до сотника Козбасюка, щоб ніодин козак не показувався в селі, бо хоча заборонив, то побачив кілька козаків через вікно, що легковажно вештались навколо хат. Усі козаки повинні сидіти в хатах у кутку села з „тупою вулицею", бо червона стежа може вїхати в село, чи збоку Лознів — півтора км. від нас, де була перетріпана мною охорона цукрівні, чи з напрямку села Брусленова.

Козак вийшов, а я залишився. По півгодині бачу через вікно — йде дорогою наш страшний ворог: Пилип Ляшук із Багриновець. Одягнутий він у смушкову шапку, жовтий овечий кожух, а на поясі револьвер. На плечах несе якийсь мішок. Кажу до господині й Марусі, що йду з хати, бо хочу зловити клятого агента, за яким полюємо 4-ий місяць. Вибігаю з хати і йду хутко городами, щоб на закруті перебігти Пилипа. Він уже вспів пройти повз ворота, з яких я виглянув. Йду хутко за агентом. Він оглянувся, став на хвилину, насунув на свою лисину барашкову шапку і почав бігти. „Стій, Пилипе! Бо від кулі не втечеш!" — кричу я. Він таки втікає, я біжу за ним. Вбивати агента не хочу, бо він потрібний мені живий.

Стріляю до нього з кріса в плече — промахнувся. Стріляю другий раз — куля розгаратала йому праву руку від ліктя до пальців. А все таки агент кинув лише мішок, лівою рукою витягає револьвера — і вбігає до хати одного селянина з криком: „Спасайте!". Кров із рукава тече струмом.

Я з дверей наставив у Лящука кріс і кажу, щоб відкинув набік свій револьвер. Може з нього, коли хоче, застрілитись, дозволяю на це. Боронитись хай не пробує, бо зараз прийдуть заалярмовані козаки. Відкинув Пилип свого револьвера, якого, я взяв до кишені. На лавці лежала сокира, яку я теж від нього відсунув. Відчиняються двері. Входять сахнівські козаки: В. Сензюк, М. Топорівський і інші. Михалко кидається до Пилипа із словами: „Ах, ти мій голубчику коханий!" і вмент… відгриз йому вухо. Я думав, що він збожеволів із радости.

Віддаю Пилипа Ляшука сахнівським козакам на допит, а сотник Коябасюк мав як адютант списати всі цікаві дані. На шматочку паперу я накинув олівцем низку питань, на які треба було витягнути відповідь. По хвилині козаки вивели Пилипа з хати й забрали з собою на допит. Обшук шапки дав очікуваний наслідок: козаки знайшли два шовкові документи: один, що він є співробітником Губчека з Винниці, другий документ із „Особого Отдєла" 1-го Кінного Корпусу. Обидва документи були писані на машині. Пилипа допитували до пізньої ночі. Зазнав він на своїй шкурі того, що робив на допитах другим. Просив відрізати йому обидві руки, лише б пустити його живим. Він на всі питання відповів, усіх своїх співробітників видав у надії на те, що його випустять. Сахнівські козаки відрізали П. Ляшукові голову й застромили її на роздоріжжі до 4-х сіл із запискою: „Я, Пилип Ляшук, із села Сахнів, бувший каторжник, а потім співробітник Губчека й Особого Отдєла 1-го Корпусу Червоного Козацтва, показую, що сюди поїхали повстанці". Тіло без голови було закопайе в лісі в сніговому насипі. Весною його кістки біліли розсипані на пожовклім торішнім листі.

Після закопання зрадника Ляшука ми вийшли з села Майдан Стасів та забрали із собою мішок із терновими хустками та шовковими спідницями, рушниками і салом, який ніс він із грабунку вчорашньої ночі. Цей драбуга по селянських скринях шукав повстанців і знаходив важко запрацьований селянином його дорібок і гроші, які присвоював собі. Я негайно дав наказ винищити всіх співробітників Пилипа Ляшука. Мав він їх у цілому повіті більш, або менш активних коло півсотні душ. Хоча не стало Пилипа та його інформатори стратили своє значіння, все ж таки я не буз певний, чи ними не послуговуються інші агенти з Губчека, чи Особих відділів Корпусу чи штабів дивізій. Свої сексоти-інформатори, свої яничари в чужій службі, найнебезпечніший елемент. Жидівсько-комуністичні голови, із своєю своєрідною ментальністю, придумали поділ села на соціяльні верстви й посіяли між ними ворожнечу. Колись одноціле село дрібних власників-селян мало один дух, а зараз бачите „куркулів", „кулаків", „середняків", „підкулачників", „бідняків" та „батраків". Ці останні „мали владу" в селі, складали сільські ради та „комбєди" там. На них хотіла спертися „соввлада", Наш хам і ледащо побачив червону шмату з жидівською зіркою, почав летіти за нею, як дурний бик за червоною плахтою, та став все своїми рогами руйнувати й ногами топтати. Працювати ніхто з них не хотів, а почали „соціялізувати": спершу брали все в дідичів, інтелігентів, а потім у заможніших, середніх, а навіть бідних, але працюючих селян. Коли не стало нічого і ні в кого брати, то селян

приковано, як негрів, до совхозів і колхозів, а робітників прикріпили до фабрик. З 1/6 частини світу зроблено одну величезну касарню, де Сталінські сатрапи є фельдфеблями, а „божественний атец народів" — Сталін — „богом" на совітській землі. Оттак почала виглядати „влада робітників і селян", емблемою якої став серп і молот. Це влада, якої ніде й ніколи не було: влада бандитів над селянами і робітниками з девізою — „коли не заріжем вас серпом, то добєм молотом". Інтернаціональний жидівський комунізм сплюгавив душу нашого народу, забрав від нього всі святощі, заборонив вірити у Вищу Силу, зробив безголосною худобою і загнав у кут матеріялістичного світогляду й еґоїзму. В тім світогляді індивідуальности не сміє бути, — все сіре, безбарвне й безвольне знаряддя утопійного соціяльного експерименту. Для „добра" загалу, конкретно — для добра комуністичної олігархії, всі індивідуальності повинні нищитись. Мільйони індивідуальностей, одиниць винищено, а загал має „щасливе, радісне" життя в сонних мріях. Російська революція створила комунізм унаслідок світової війни, нова світова війна й нова контрреволюція той комунізм знищить — так ми вірили й за це боролись.